

- (स.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपत्सटीकवाक्यभाष्योपेता इन्दूरपुरनिवासिनां कि-
वे इत्युपाह्वानां श्रीयुतानां भाऊसाहेव वाळासाहेव इ-
त्येतेषाम् ।
- (ग.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपत्सटीकवाक्यभाष्योपेता वे. शा. सं. रा. रा.
दिनकरशास्त्री जोशी नागावकर इत्येतेषाम् । लेखनका-
'ल. सं० १८६६
- (घ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपत्सटीकवाक्यभाष्योपेता वटोदरनिवासिनां श्री-
युतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा. रा. कृष्णरावभीमाशंकर
इत्येतेषाम् ।
- (ङ.) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिपद्वाक्यभाष्यं विंचूरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां
रा. रा. रावसाहेव अण्णासाहेव इत्येतेषाम् । लेखनकालः
शके १६३२
- (च.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपत्सटीकवाक्यभाष्योपेता मुम्बापुरनिवासिनां वे.
शा. सं. रा. रा. जयकृष्णमहाराजानाम् ।
- (छ.) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिपद्वाक्यभाष्यं सटीकं करवीरपुरनिवासिनां वे.
शा. सं. रा. रा. द्रविडोपाह्वानां नानाशास्त्रिणाम् ।
- (ज.) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिपद्वाक्यभाष्यं करवीरपुरनिवासिनां श्रीमतां वे.
शा. सं. गुरुमहाराजानाम् । लेखनकालः शके १६९५
- (झ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपत्सटीकवाक्यभाष्योपेता करवीरपुरनिवासिनां
श्रीमतां वे. शा. सं. गुरुमहाराजानाम् ।
- (ञ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपत्सटीकवाक्यभाष्योपेता नागपुरनिवासिनां श्री-
युतानां रा. रा. अप्पासाहेव वुठी इत्येतेषाम् ।
- (क.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपदीपिका मुम्बापुरनिवासिनां वे. शा. सं. रा. रा.
जयकृष्णमहाराजानाम् ।
- (ख.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपदीपिका वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटव-
र्धनोपाह्वानां रा. रा. कृष्णरावभीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
- (ग.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपदीपिका शूलयुता २ः
- (क.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपदीपिका नारायणविरचिता पुण्यपत्तननिवा-
सिनां श्रीयुताना रा. रा. भाऊसाहेव नगरकर इत्ये-
तेषाम् ।

स्व० श्रेष्ठी श्री देवीदास लक्ष्मणदास
संस्कृत पाठशाला.

१२५ मुख्यद्वारा, मुम्बई, ५.
केनोपनिषत्सटीकभाष्योपेता ।

ॐ तत्सवब्रह्मणे नमः ।

अथ शाङ्करभाष्यम् ।

शा०भा० ॐ परमात्मने नमः । केनेपितमित्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषया वक्तव्योति
नवमस्याध्यायस्यारम्भः । प्रागेतस्मात्कर्माण्यशेषतः परिसमापितानि स-
मस्तकर्माश्रयभूतस्य च प्राणस्योपासनान्युक्तानि कर्माङ्गसामविषयाणि च ।
अनन्तरं च गायत्रिसामविषयं दर्शनं वंशान्तमुक्तं कार्यं सर्वमेतद्यथोक्तं
कर्म च ज्ञानं च सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धयर्थं भवति ।
सकामस्य तु ज्ञानरहितस्य केवलानि श्रौतानि स्मार्तानि च कर्माणि दक्षि-

॥ ॐ परमात्मने नमः ॥

ॐ यच्छ्रोत्रादेरधिष्ठानं चक्षुर्वागद्यगोचरम् ॥

स्वतोऽध्यक्षं परं ब्रह्म नित्यमुक्तं भवामि तत्र ॥ १ ॥

भा०टी० केनेपितमित्यादिकां तलवकारशाखोपनिषदं व्याचिरूयासुर्भगवान्भाष्यकारोऽ-
हं प्रत्ययगोचरस्यात्मनः संसारित्वादसंसारिब्रह्मभावस्योपनिषत्प्रतिपाद्यस्यासंभवा-
न्निर्विषयत्वादव्याख्येयत्वमित्याशङ्क्याहङ्कारसाक्षिणः संसारित्वमाहकप्रमाणाविषय-
त्वाद्ब्रह्मत्वप्रतिपादने विरोधासंभवात्सविषयत्वाद्वाख्याख्येयत्वं प्रतिजानिते । केनेपित-
मित्याद्येति । कस्त्वाहं नवमस्याध्यायस्याष्टाध्याय्यासह नियतपूर्वोत्तरभावानुपपत्तिल-
भ्यः सम्बन्ध इत्याशङ्क्य हेतुहेतुमद्भावलक्षणसम्बन्धं दर्शयितुं वृत्तमनुवदति ।
प्रागेतस्मादित्यादिना । कर्माङ्गसाम पाञ्चमक्तिकं सामभक्तिकं च तद्विषयाण्युपा-
सनानि प्रथिव्यादिदृष्ट्योक्तानि । प्राण्यदृष्ट्या गायत्रिसामोपासनं च । शिष्याचार्यं
सन्तानाविच्छेदो वशास्तदवसानेन ग्रन्थेन कार्यरूपमेव अस्तुक्तं चेत्तर्हि प्राणाद्युपा-
सनसहितस्य कर्मणः संसारफलत्वाद्ब्रह्मज्ञानानुपयोगात्कथं हेतुहेतुमद्भावः सव-
न्धोऽभिधित्सित इत्याशङ्क्य नित्यकर्मणो तावन्ज्ञानोपयोगित्वं कथयति । सर्वमे-
तदिति । काम्याना प्रतिपिद्धानां च फलं तद्दोषदर्शनेन वैराग्यार्थं कथयति । स
कामस्यस्त्विति । एतयोः पथोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये केनापि मार्गेण येन प्रवृत्तास्ते म-

शा०भा० णमार्गप्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । स्वाभाविक्या त्वशास्त्रीयया
 प्रवृत्त्या पश्चादिस्थावरान्ता अधोगतिः स्यात् । अथैतयोः पथोर्न कतरेण च
 न तानीमानि बुद्राप्यसकृदावर्त्तानि भूतानि भवन्ति । जायस्व त्रियस्वेत्येत-
 तृतीयस्थानामिति श्रुतेः । प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीपुरिति मन्त्रवर्णाद्विशुद्धस-
 च्चस्य तु निष्कामस्यैव बाह्यादनित्यात्साध्यसाधनसंबन्धादिह कृतात्पूर्व-
 क्रताद्वा संस्कारविशेषोद्भवाद्द्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासा भवत्तंते
 तदेतद्वस्तु प्रश्नप्रतिवचनलक्षणया श्रुत्या प्रदर्श्यते केनोपितामित्याद्यया ।
 काठके चोक्तम् । पराञ्चि स्वानि व्यनृणत्स्वपंभूस्तस्मात्पराहृपश्यति ना-
 न्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्यादि ।
 परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्रास्त्यकृतः कृतेन । त-
 द्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्याणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादि
 आथर्वणे च । एवं हि विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयं विज्ञानं श्रोतुं मन्तुं वि-
 ज्ञातुं च सामर्थ्यमुपपद्यते नान्यथा । एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानात्संसा-
 रबीजमज्ञानं कामकर्मप्रवृत्तिकारणमशेषतो निवर्त्तते । तत्र को मोहः कः शोक
 एकत्वमनुपश्यत इति मन्त्रवर्णात् । तरति शोकमात्मविदिति भिद्यते हृदय-
 ग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वेसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्मोणे तस्मिन्हृष्टे परावर

शा०टी० ति।धिद्वानुष्ठापिन इत्यर्थः । जायस्व त्रियस्वेति । पुनःपुनर्जायन्ते त्रियन्ते चे-
 त्यर्थः । तिस्रः प्रजाः जरायुजाण्डजोद्भिज्जलसणाः । पितृयानदेवयानलक्षणमार्गद्वयग-
 मनप्रतीत्य कष्टमेव गतिमियुः प्राप्ता इत्यर्थः । एवं कर्मफलमुक्त्वा वतो विरक्तस्य
 विशुद्धसत्त्वस्य ब्रह्मज्ञानेऽधिकार इति दर्शयन्हेतुहेतुमद्भावमाह । विशुद्धसत्त्व-
 स्य त्विति । साध्यसाधनसंबन्धाद्द्विरक्तस्येति संबन्धः । तत्र निमित्तस्याहृष्टस्या-
 नियतत्वमाह । इह कृतादिति । कर्मफलाद्द्विरक्तस्य ब्रह्मजिज्ञासा भवतीत्यत्रान्य-
 संवादमाह । काठके चेति । आवृत्तचक्षुरिति । साध्यसाधनमावाद्दुपरतकरण-
 ग्रामश्चक्षुर्महणस्योपलक्षणार्थत्वात् । अन्यव्यतिरेकमिद्वत्त्वं चाह । एवं हीति ।
 जान्यथेति । अविरक्तस्य बहिर्विषयाक्षिप्तचेतस आत्मजिज्ञासैवानुपपन्ना कथञ्चिन्ना-
 तापि न फलावसाना स्याच्छूद्रयागादिवदित्यर्थः । यद्यप्येवमुपनिषदः कर्मकाण्ड-
 सम्बन्धोऽस्ति तथाप्युपनिषन्न्यज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वान्नोपनिषदो व्याख्यारम्भः
 संभवतीत्याशङ्क्याह । एतस्माच्चेति । समुच्चयवादिनोऽभिप्रायं शङ्कते । कर्म-

श०भा० इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । कर्मसहितादापि ज्ञानादेतत्सिद्धयतीति चेन्न । वाजसने-
यके तस्यान्यकारणत्ववचनाज्जाया मे स्यादिति प्रस्तुत्य पुत्रेणापं लोको
जय्यो नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इत्यात्मनोऽ-
न्यस्य लोकत्रयस्य कारणत्वमुक्तं वाजसनेयके । तत्रैव च पारिव्राज्य-
विधाने हेतुरुक्तः । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति
तत्रायं हेत्वर्थः । प्रजाकर्मतत्संयुक्तविद्याभिर्मेनुष्यपितृदेवलोकत्रयसाधनैर-
नात्मलोकप्रतिपत्तिकारणैः किं करिष्यामो न चास्माकं लोकत्रयमनित्यं
साधनसाध्यमिष्टं येषामस्माकं स्वाभाविकोऽजोऽजरोऽमृतोऽभयो न वर्द्धते
कर्मणा नो कनीयान्नित्यश्च लोक इष्टः । स च नित्यत्वान्नाविद्यानिवृ-
त्तिव्यतिरेकेणान्यसाधननिष्पाद्यस्तस्मात्प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्वै-
षणासंन्यास एव कर्तव्य इति । कर्मसहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्म-
विज्ञानस्य न ह्युपात्तकारकफलभेदविज्ञानेन कर्मणा प्रत्यस्तमितसर्वभेद-
दर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्मविषयस्य सहभावित्वमुपपद्यते । वस्तुमाधान्ये सत्य-

भा०टी० सहितादपीति । एकाध्ययनविधिपरिग्रहीतत्वात्कर्मज्ञानकाण्डयोरेकं फलं वाच्यं
ततः कर्मममुच्चित्वाज्ञानात्सनिदानसंसारनिवृत्तिलक्षणं फलं सिद्धयतीति न कर्मसु
विरक्तस्योपनिषदारम्भ इत्यर्थः । अध्ययनविधिपरिग्रहमात्रेण कर्मकाण्डस्य
न मोक्षफलत्वं कल्पयितुं शक्यं फलान्तरावगमविरोधादित्याह । नवाजसने-
यक इति । किञ्च यदि श्रुतेः कर्मसमुच्चितज्ञानं विवित्सितं स्यात्तदा पारि-
व्राज्यं नोपदिश्येव । श्रुत्या हेत्वभिधानेन ततो न समुच्चयः श्रुत्यर्थे इ-
त्याह । तत्रैव चेति । प्रजाशब्दस्योपलक्षणार्थत्वमादाय हेत्वर्थमाह । त-
त्रायमिति । किं करिष्यामो न किमप्यात्मकामत्वादेवेति शेषः । तत्फलं
मुक्त्वा क्रमेण मोक्षसंभवात्किमिति प्रजादिष्वनादर इत्याशङ्क्याह । न चेति । इ-
ष्टोऽप्ययमात्मलोकः कर्मणा विना न लभ्यते फलत्वान्मोक्षस्यान्यथास्वभावमुक्तत्वे
बन्धमोक्षवस्थयोरविशेषापातादित्याशङ्क्याह । स चेति । कर्ममोक्षे कार्यस्योत्पाद्या-
देरसंभवात्सम्यग्ज्ञानादविद्यानिवृत्त्या फलप्रसिद्धरूपपत्तेर्न कर्मकार्यो मोक्ष इत्यर्थः ।
अस्मात्सत्यत्पुत्र्यत्सत्तात्प्राप्तिस्ये, प्रोक्षतिश्च्युत्पूर्वकः संन्यासः कर्तव्यः । १. सिद्धे,
चानुभवावसाने ब्रह्मात्मज्ञाने स्वभावप्राप्तः संन्यास इति द्रष्टव्यम् । इतश्च न क-
र्मब्रह्मात्मतानिश्चयममुच्चयः शास्त्रार्थ इत्याह । कर्मसहभावित्वेति ॥ ननु
कर्मब्रह्मज्ञानस्य विविदोऽनुष्ठेयत्वाद्विधेश्च विनियोन्यादिभेदापेक्षितत्वात्कर्षं स-
र्वभेददर्शनं प्रत्यस्तमय उच्यते । ब्रह्मज्ञाने मर्त्याशङ्क्याह । वस्तुमाधान्ये स-

ॐ तत्सत् ॥

मामवेदीयतलवकारोपनिषत् ॥

सहंनाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै ।

तेजस्विनावधीतमस्तु माविद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ।

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकारोदनिराकारणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरतेय उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ।

ॐ केनेपितं पतति प्रेषितं मनः । केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

शा०भा० पुरुषतन्त्रत्वाद्ब्रह्मविज्ञानस्य । तस्माद्दृष्टादृष्टेभ्यो बाह्यसाधनसाध्येभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मजिज्ञासेयं केनेपितमित्यादिश्रुत्या प्रदर्शयते ॥ शिष्याचार्येभ्यश्च प्रतिवचनरूपेण कथने तु सूक्ष्मवस्तुविषयत्वात्सुक्ष्मप्रतिपत्तिकारणं भवति । केवलतर्कागम्यत्वं च दर्शितं भवति । नैया तर्केण मतिरापनयेति श्रुतेश्च आचार्यवान्पुरुषो वेद आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापदिति । तद्विद्वि प्रणिपातेनेत्यादिश्रुतिस्मृतेनियमाच्च । कश्चिद्गुरुं ब्रह्मनिष्ठं विधिवदुपेत्य प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं शिवमचलमिच्छन्प्रच्छेति कल्पयते । केनेपितमित्यादि । केनेपितमिति केन कर्त्रा इपितमिष्टमभिप्रेतं सन्मनः पतति गच्छति स्वविषयं प्रतीति सम्बध्यते । इपेराभीक्ष्ण्यार्थस्य गत्यर्थस्य चेहासंभवादिच्छार्थस्यैवेतद्गुणमि-

भा०टी० तीति । विविजन्यमयन्नभाव्यो हि विविविषय उच्यते ज्ञानं न तथेति तद्विषेरभिद्विरित्यर्थः । यस्मात्प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वानिश्चयस्य परोक्षस्यापरोक्षस्य वा कर्मणा समुच्चयो न मामागिकम्बस्मादित्युपसंहरति । तस्मादिति । मश्रमदिवचनरूपेण प्रतिपादनस्य शास्त्र्यंमाह । शिष्याचार्येति । आपनेया प्राणण्या हन्वन्त्या वा न मन्वीत्यर्थः । माविष्ठं शोभनतमं फलं प्रापयतीत्यर्थः । इय आर्भक्ष्ये गर्वः चेति धात्वन्तरभंभवे कथमिच्छार्थस्यैव व्याख्यानभितयाशङ्क्याह । इपेरिति । आर्भक्ष्यं पीनःपुन्यं तद्विषयवाया गतिविषयवाया वा मनमोऽनभिषेत्-

केनेपितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनाक्ति ॥१॥

शा०भा० ति गम्यते । इपितमितीट्प्रयोगस्तु छान्दसस्तस्यैव प्रपूर्वस्य नि-
योगार्थं प्रेषितमित्येतत् । तत्र प्रेषितमित्येवोक्ते प्रेषपितृप्रेषणविशेष-
विपपाकाह्वा स्यात् । केन प्रेषपितृविशेषेण । कीदृशं वा प्रेषणमि-
ति । इपितमिति तु विशेषणे सति तदुभयं निवर्तते । कस्थेच्छामात्रेण
प्रेषितमित्यर्थविशेषनिर्द्धारणाचक्षेपोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्केनेपितमित्येतावते-
व सिद्धत्वात्प्रेषितमिति न वक्तव्यम् । अपि च शब्दाधिक्यादथाधिक्यं यु-
क्तमितीच्छया कर्मणा वाचा वा केन प्रेषितमित्यर्थविशेषोऽवगन्तुं युक्तः ।
न प्रश्नसामर्थ्याद्देहादिसङ्घातादनित्यात्कर्मकार्पाद्द्विरक्तोऽतोऽन्यत्कूटस्थं
नित्यं वस्तु बुभुत्समानः पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्यते । इतरथेच्छावाक्क-
र्मभिर्देहादिसङ्घातस्य प्रेषपितृत्वं प्रसिद्धमिति प्रश्नोऽनर्थकएव स्यात् ।
एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थो न प्रदर्शित एव न संशयवतोऽयं प्रश्न इति प्रेषि-
तशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते । किं यथा प्रसिद्धमेव कार्यकारणसङ्घातस्य
प्रेषपितृत्वं किंवा सङ्घातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्थेच्छामात्रेणैव मनआदि-
प्रेषपितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेपितं पतति प्रेषितं मन इति विशे-
षणद्वयमुपपद्यते । ननु स्वतन्त्रं मनः स्वविषये स्वयं पततीति प्रसिद्धम् ।
तत्र कथं प्रश्न उपपद्यत इत्युच्यते । यदि स्वतन्त्रं मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविष-
ये स्यात्तर्हि सर्वस्यानिष्टचिन्तनं न स्यादनर्थं च जानन्सङ्कल्पयति ।
अत्युग्रदुःखे च कार्ये वार्यमाणमपि प्रवर्तत एव मनस्तस्माद्युक्त एव के-
नेपितमित्यादिप्रश्नः । केन प्राणो युक्तो नियुक्तः प्रेरितः सन्नेति गच्छ-
ति स्वव्यापारं प्रति प्रथम इति प्राणविशेषणं स्यात्तत्पूर्वकत्वात्सर्वेन्द्रिय-
वृत्तीनाम् । केनेपितां वाचमिमां शब्दलक्षणां वदन्ति लौकिकाः । तथा
चक्षुः श्रोत्रं च स्वे स्वे विषये क उ देवो द्योतनवान्युनक्ति नियुङ्क्ते प्ररपति ॥१॥

भा०टी० त्वान्मनःप्रवर्तकविशेषस्यैव बुभुत्सितत्वादित्यर्थः । इट्प्रयोगे सति गुणेन भवितव्य-
म् । तदा इपितमिति स्याद्यदभावाच्छान्दसत्वाभिधानं न तु धातोरानित्वादनुबन्धस्य
विकल्पविधानादान्नेपितमन्विष्टं वेति वैकल्पिकप्रयोगादर्शनादिति इपितं प्रेषितमिति
पदद्वयस्यार्थवत्वमाह । तत्र प्रेषितमित्यादिना । इच्छामात्रेणेति । प्रयत्नमन्वरेण
सन्निधिमात्रेणेति व्याख्यातं नेदं व्याख्यानमपि शोभते । अपर्यायशब्दभेदस्यार्थभेद-
व्यभिचारादित्याह । अपि चेति । त्वदुक्तोऽयमर्थविशेषो न घटते सङ्घातस्यैवेच्छा-
दिभिः प्रवर्तकत्वसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याह । न प्रश्नेति । मनसः स्वात-
न्त्र्यात्स्वव्यतिरिक्तप्रवर्तकत्वभावनाभावात्प्रश्नो न घटत इत्याक्षिप्य समाधत्ते । न-
नु स्वतन्त्रमित्यादिना । अत्युग्रदुःखे चेति अद्यतनीनदुःखे घृतादिकार्ये ॥१॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः ।

शा०भा० एवं पृष्टवते योग्यायाह गुरुः शृणु त्वं यत्पृच्छसि । मनआदिकरणजा-
तस्य को देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयिता कथं वा प्रेरयतीति । श्रोत्रस्य श्रो-
त्रं शृणोत्यनेनेतिश्रोत्रं शब्दस्य श्रवणं प्रति करणं शब्दाभिव्यञ्जकं
श्रोत्रमिन्द्रियं तस्य श्रोत्रं स यस्त्वया पृष्टश्चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ती-
ति । असावेवंविशिष्टः श्रोत्रादीनि निपुङ्ग इति वक्तव्ये नन्वेतदननुरूपं प्र-
तिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति । नैष दोषः । तस्यान्यथाविशेषानवगमात् ।
यदि हि श्रोत्रादिव्यापारव्यतिरिक्तेन स्वव्यापारेण विशिष्टः श्रोत्रादिनिपो-
क्ताऽवगम्येत दात्रादिप्रयोक्तृवत्तदेदमननुरूपं प्रतिवचनं स्यात् । न त्विह
श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता स्वव्यापारविशिष्टो लवित्रादिवदधिगम्यते । श्रोत्रादीना-
मेव तु संहतानां व्यापारेणालोचनसद्कल्पाध्यवसायलक्षणेन पलावसान-
लिङ्गेनावगम्यते । अस्ति हि श्रोत्रादिभिरसंहतो यत्प्रयोजनप्रयुक्तः श्रोत्रा-
दिकलापो गृहादिवदिति संहतानां परार्थत्वादवगम्यते श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता ।
तस्मादनुरूपमेवेदं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि कः पुनरत्र पदार्थः श्रो-
त्रस्य श्रोत्रमित्यादेः । नह्यत्र श्रोत्रस्य श्रोत्रान्तरेणार्थः । यथा प्रकाशस्य
प्रकाशान्तरेण । नैष दोषोऽयमत्र पदार्थः । श्रोत्रं तावत्स्वविषयव्यञ्जन-
समर्थं दृष्टम् । तच्च स्वविषयव्यञ्जनसामर्थ्यं श्रोत्रस्य चैतन्ये ह्यात्मज्योतिरिति
नित्ये संहते सर्वान्तरे साति भवति नासतीत्यतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यु-
पपद्यते । तथा च श्रुत्यन्तराण्यात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते तस्य भासा स-
र्वमिदं विभाति । येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वा इत्यादीनि । यदादित्यगतं ते-
जोजगद्गास्यतेऽखिलम् । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारतेत्यादि
गीतासु । काठके च । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति । श्रोत्राद्येव

भा०टी० प्रतिवचनस्य प्रश्नाननुरूपत्वमाशङ्क्य ममायते । असावेवंविशिष्ट इत्यादिना ।
श्रोत्रादयः स्वत्रिलक्षणशेषाः संहतत्वादृहादिवदित्यनुमानेन श्रोत्रादिशेषी वावदव-
गम्यते यदि सोऽपि संहतः स्यात्तर्हि गृहादिवदचेतनः स्यात् । ततस्त्वस्याप्यन्यः
शेषी कल्प्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाप्रमङ्गपरिहारायान्बहवश्चेतनो गम्यते । अतः
सर्वमानिनां लक्षणितुं युक्तमेव प्रतिवचनमित्यर्थः । फलात्प्रमानं फलनिष्पत्तिलिङ्गम् ।
यस्मिन्नवगत्या दि करणस्य व्यापारो लिङ्गयत्वे नित्यावगतिव्यञ्जकत्वाद्वा फलात्प्रमान-
लिङ्गव्यापारस्त्वेन तच्छेषी लक्ष्यत इत्यर्थः । प्रतिवचनस्य बहुलक्षेपवत्त्वात्पर्यमाह । श्री-

अतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥२॥

शा०भा० सर्वस्यात्मभूतं चेतनामिति प्रसिद्धं तदिह निवर्त्यते । अस्ति किमपि विद्व-
द्बुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थमजरममृतमभयमजं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादि
तत्सामर्थ्यानिमित्तमिति प्रतिवचनं शब्दार्थश्लेषपद्यत एव । तथा मन-
सोऽन्तःकरणस्य मनः । नह्यन्तःकरणमन्तरेण चैतन्यज्योतिषा दीपितं
स्वविषयसङ्कल्पाध्यवसायादिसमर्थं स्यात् । तस्मान्मनसोऽपि मन
इति । इह बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशो मनस इति यद्वाचो ह
वाचं पच्छब्दो यस्मादर्थे श्रोत्रादिभिः सर्वे, सम्बध्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य
श्रोत्रम् । यस्मान्मनसो मन इत्येवं वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन
विपरिणम्यते । प्राणस्य प्राण इति दर्शनाद्वाचो ह वाचमित्येतदनुरोधेन
प्राणस्य प्राणमिति कस्माद्वितीयैव न क्रियते न बहूनामनुरोधस्य युक्त-
त्वाद्वाचमित्यस्य वागित्येतावद्वक्तव्यं स उ प्राणस्य प्राण इति । शब्दद्व-
यानुरोधेन एवं हि बहूनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात् । षष्ठं च वस्तु प्रथम-
यैव निर्देष्टुं युक्तम् । स यस्त्वया षष्ठः प्राणस्य प्राणाख्यवृत्तिविशेषस्य
प्राणस्तत्कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम् । न ह्यात्मनानधिष्ठितस्य प्राण-
नमुपपद्यते । को ह्येवान्पात्कः प्राण्याद्यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् ।
ऊर्ध्वप्राणमुन्नपत्यपांनं प्रत्यगस्यास्तीत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि च वक्ष्यते
येन प्राणः प्रणीपते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति । श्रोत्रादीन्द्रियप्रस्तावे प्राण-
प्राणस्य ननु युक्तं ग्रहणम् । सत्यमेवं प्राणग्रहणेनैव तु प्राणप्राणस्य ग्रहणं
कृतम् । एवं मन्यते श्रुतिः । सर्वस्यैव करणकलापस्य पदार्थप्रयुक्ता प्रवृत्ति-
स्तद्वद्भवेति प्रकरणार्थो विवक्षितः । तथा चक्षुषश्चक्षुरूपप्रकाशकस्य च-
क्षुषो यद्ग्रहणसामर्थ्यं तदात्मचैतन्याधिष्ठितस्यैव अतश्चक्षुषश्चक्षुः प्रष्टुः ष-
ष्ठस्वार्थस्य ज्ञातुमिष्टत्वाद्श्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणं यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वेत्यध्या-
हियते । अमृता भवन्तीति फलश्रुतेश्च ज्ञानाद्ग्रहणमृतत्वं प्राप्यते । ज्ञात्वा वि-
मुच्यत इति सामर्थ्यात् । श्रोत्रादिकरणकलापमुद्दिशत्वा श्रोत्रादौ ह्यात्मभावं

भा०टी० प्राचेव सर्वस्येति । यस्मादस्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं तस्माच्छ्रोत्रादावात्मबुद्धिः
संत्यक्तव्येति शेषः । प्राणचेष्टा चेतनाधिष्ठानपूर्विकाऽचेतनप्रवृत्तित्वाद्द्रादिप्रवृ-
त्तिवदित्यभिप्रेत्याह । न ह्यात्मनानधिष्ठितस्येति । ज्ञात्वेति पदाध्याहारे कारण-
माह । प्रष्टुः षष्ठस्वार्थस्येति । सामर्थ्यादिति । श्रोत्राद्यात्मभावत्यागमन्तरे-

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न
विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव
तद्विदितादथो अविदितादधि ।

शा०भा० कृत्वा तदुपाधिः संस्तदात्मना जायते त्रियते संसरति च । अतः श्रोत्रादेः
श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्मात्मेति विदित्वाऽतिमुच्य श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यज्य ये
श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यजन्ति ते धीरा धीमन्तः । नहि विशिष्टधीमत्वम-
न्तरेण श्रोत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तुम् । प्रेत्य व्यावृत्त्यास्माल्लोकात्पु-
त्रमित्रकलत्रबन्धुषु ममाहंभावसं व्यवहारलक्षणात्पक्तसर्वैषणा भूत्वेत्यर्थः ।
अमृता अमरणधर्माणो भवन्ति । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके-
अमृतत्वमानशुः पराश्रि स्वानि व्यनृणत् । आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ।
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते । अत्र ब्रह्म समश्रुते इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथ
वातिमुच्येत्यनेनैवैषणात्यागस्य सिद्धत्वादस्माल्लोकात्प्रेत्यास्माच्छरीरात्प्रेत्य
मृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्माच्छ्रोत्रादेरपि श्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्म अतो न तत्र तास्मिन्ब्रह्मणि
चक्षुर्गच्छति । स्वात्मनि गमनासम्भवात् । तथा न वाग्गच्छति । वाचा
हि शब्द उच्चार्यमाणोऽभिधेयं प्रकाशयति यदा तदाभिधेयं प्रति वाग्ग-
च्छतीत्युच्यते । तस्य च शब्दस्य तन्निर्वर्तकस्य च करणस्यात्मा ब्रह्मा-
तो न वाग्गच्छति । यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन् न ह्यात्मानं
प्रकाशयति दहति च तद्वन्नो मनः मनश्चान्यस्य सङ्कल्पपितृ अध्यवसायितृ
च सन्नात्मानं सङ्कल्पयत्यध्यवस्यति च । तस्यापि ब्रह्मात्मेतोन्द्रियमनो-

आ०टी० णामृतत्वासंभवाद्ज्ञानबलाच्छ्रोत्राद्यात्मभावं त्यक्त्वाऽमृता भवन्तीति सम्बन्धः ।
एतत्सुष्ठयति । श्रोत्रादौ हीत्यादिना । मृत्वेति । विदेहमुक्तिर्विदक्षिता प्रारब्ध-
भोगक्षये शरीरान्तरोत्पादे कारणाभावाद्दृश्यम्भाविना विदुषो मुक्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥
सर्पाद्यध्यासाधिष्ठानरज्जुवच्छ्रोत्राद्यध्यासाधिष्ठानचैतन्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिना
लक्षितं तर्हि रज्जुवदधिष्ठानत्वाद्विषयत्वप्रसङ्ग इति शङ्का निवर्त्तयति । यस्मा-
च्छ्रोत्रादेरपीत्यादिना । अध्यस्तस्य ह्यधिष्ठानमेव स्वरूपमाद्यन्तमध्येषु तदव्यं-
भिचारात्स्वरूपविषयता च न पदार्थधर्मस्ततोऽप्रयोजकोऽयं हेतुरित्यर्थः
अविषयत्वात्तर्हि शास्त्राचार्योपदेश्यत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्य नास्त्येव वा-
स्तवमित्याह । इन्द्रियमनोभ्यां हीति । ब्राह्मणोऽयमित्यादि जातितः । कृष्णोऽ-

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचक्षिरे ॥ ३ ॥

शा०भा० भ्यां हि वस्तुनो विज्ञानं तदगोचरत्वान्न विन्नस्तद्विद्वद्दृशमित्यतो न वि-
जानीमो यथा येन प्रकारेणैतद्विद्वद्द्वानुशिष्यादुपादेशोच्छिष्यापेत्यभिप्रायः ।
यद्वि करणगोचरं तदन्यस्मै उपदेष्टुं शक्य जातिगुणक्रियाविशेषणैः । न
तज्जात्यादिविशेषणवद्ब्रह्म । तस्माद्विषयं शिष्यानुपदेशेन प्रत्याययितुमि-
ति । उपदेशे तदर्थग्रहणे च यन्नातिशयकर्त्तव्यतां दर्शयति न विन्न इत्यादि ।
अत्यन्तमेवोपदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तदपवादोऽयमुच्यते । सत्यमेवं
प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्न परः प्रत्याययितुं शक्यः । आगमेन तु शक्यत
एव प्रत्याययितुम् । तदुपदेशार्थमागममाह । अन्यदेव तद्विदितादथो अ-
विदितादधीति । अन्यदेव पृथगेव तद्यत्प्रकृतं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादीत्युक्त-
मविषयं च तेषाम् । तद्विदितादन्यदेव हि विदितं नाम यद्विदिक्रियायाऽ-
तिशयेनाप्तं तद्विदिक्रियाकर्मभूतं क्वचित्किञ्चित्कस्यचिद्विदितं स्या-
दिति सर्वमेव व्याकृतं तद्विदितमेव तत्तस्मादन्यदित्यर्थः । अविदितम-
ज्ञातं तर्हीति प्राप्ते आह । अथो अविदिताद्विदितविपरीतादव्याकृतादवि-
द्यालक्षणाद्व्याकृतबीजात् । अधीत्युपर्यर्थे लक्षणया अन्यादित्यर्थः । यद्वि य-
स्मादधुपरि भवति तत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं यद्विदितं तदल्पं मर्त्यं दु-
स्वात्मकं चेति हेयम् । तस्माद्विदितादन्यद्विदित्युक्ते त्वहेयत्वमुक्तं स्यात् ।
तथाऽविदितादधीत्युक्तेऽनुपादेयत्वमुक्तं स्यात् । कार्यार्थं हि कारणमन्य-
दन्येनोपादीयतेऽतश्च न वेदितुरन्यस्मै प्रयोजनायान्यदुपादेयं भवतीत्येवं
विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयोपादेयप्रातिपेधेन स्वात्मनोऽन्यत्रह्यविषया

भा०टी० यमित्यादि गुणत । पाचकोऽयमित्यादि क्रियातः । राजपुरुष इत्यादि संब-
धविशेषणत उपदिश्यते । ब्रह्म तु न जात्यादिमत्र केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः ।
अज्ञेनागमस्य भेदेन प्रतिपन्नत्वात्तदृष्ट्याचार्यस्याप्यविद्यालेशोत्थेष्ट्या व्या-
वहारिक उपदेश उपपद्यते आगमतस्तस्मैवात्मा ब्रह्मरूपेण लक्षयितुं योग्यताति-
शयवत्त्वादित्यभिप्रेत्याह । अत्यन्तमेवेति वाक्यस्य पदार्थान्वयाख्याय तात्पर्यं
दर्शयितुमुपक्रमते । यद्विदितं तदल्पमित्यादिना । यद्वेदितुरन्यत्तद्विदितमविदि-

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

शा०भा० जिज्ञासा शिष्यस्य निवर्तिता स्यात् । न ह्यन्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं वस्तुनः संभवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येव वाक्यार्थः । अयमात्मा ब्रह्म य आत्माऽपहतपाप्मा । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा सर्वान्तर इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यश्चेत्येवं सर्वात्मनः सर्वाविशेषरहितस्य चिन्मात्रव्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपादकस्य वाक्यार्थस्याचार्योपदेशपरम्परया प्राप्तत्वमाह । इतिशुश्रुमेत्यादि । ब्रह्म चैवमाचार्योपदेशपरम्परयैवाधिगन्तव्यं न तर्कतः । प्रवचनमेधाबहुश्रुततपोयज्ञादिभ्यश्चेत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं पूर्वेषामाचार्याणां वचनम् । ये आचार्यो नोऽस्मभ्यं तद्ब्रह्म व्याचक्षिरे व्याख्यातवन्तो विस्पष्टं कथितवन्तस्तेषामित्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्यदेव तद्विदितादथो आविदितादधीत्यनेन वाक्येनात्मा ब्रह्मेति प्रतिपादिते श्रोतुराशङ्का जाता तत्कथं त्वात्मा ब्रह्म । आत्मा हि नामाधिकृतः कर्मण्युपासने च संसारी कर्मोपासनं वा साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान्स्वर्गं वा प्राप्नुमिच्छति तत्तस्मादन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रश्च प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति न त्वात्मा । लोकप्रत्ययविरोधात् । यथाऽन्ये तार्किका ईश्वरादन्य आत्मेत्याचक्षते तथा कर्मिणोऽमुं यजामुं यजेत्यन्या एव देवता उपासते । तस्माद्युक्तं यद्विदितमुपास्यं तद्ब्रह्म भवेत् । ततोऽन्य उपासक इति तामेतामाशङ्कां शिष्यलिङ्गेनोपलक्ष्य तद्वाक्याद्वा आह मेवं शङ्किष्ठाः । यच्चैतन्नमात्रसत्ताकं वाचा वागिति जिह्वामूलादिष्वष्टस्य स्थानेषु विपक्तमाग्नेयं वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं वर्णाश्वार्थसङ्केतपरिच्छिन्ना एतावन्त एव क्रमप्रयुक्ता इत्येवं तदभिव्यङ्ग्यशब्दः पदं वागित्युच्यते ।

भा०टी० तं चेति द्वय्यागतिः । ततो विदितत्वाविदितत्वनिषेधेन वेदितुः स्वरूपं ब्रह्मेत्यत्र तात्पर्यमागमस्येत्याह । न ह्यन्यस्येति ॥ ३ ॥

उक्तवाक्यार्थे लोकिवर्तार्षिकमीमांसकप्रतिपात्तिविरोधमाशङ्क्य परिहरति विवादन्वयप्रपञ्चनाय । अन्यदेव तद्विदितादित्यादिना । अष्टसु स्थानेष्विति । अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नाभिरांठी च तानु चेति । एतेष्वक्काशप्रदेशेष्वनाश्रितमित्यनेनाकाशोपादानत्वं सूचितम् । आग्नेयमिति । अभिदेवताकमित्यर्थः । न केवलं कर्मण वागुच्यते वर्णाश्वोच्यन्त इत्याह । वर्णाश्चेति । वदुक्तं यावन्तो सादृशा ये च यदर्थप्रतिपादकाः । वर्णाः प्रकृत-

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

शा०भा० अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शाऽन्तस्थोऽप्यभिर्व्यज्यमाना ब्रह्मी नाना-
रूपा भवतीति श्रुतेः । मितममितं स्वरः सत्पाद्यते एव विकारो यस्यास्तपा-
वाचां पदत्वेन परिच्छिन्नया करणगुणवत्याऽनभ्युदितमप्रकाशितमनभ्युक्तं
येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे संकरणा वाग्भ्युद्यते चैतन्यज्योतिषा प्रकाश्यते
प्रयुज्यत इत्येतत् । यद्वाचो ह वागित्युक्तं वदन्वाक् यो वार्चमन्तरो यमप-
त्तीत्यादि च वाजसनेपके । या वाक्पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता कश्चित्तां
वेद ब्राह्मण इति प्रश्नमुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तं सा वाग्गया स्वप्ने भापत इति -
सा हि वक्तुर्वैक्तिर्नित्या वाक् चैतन्यज्योतिःस्वरूपा । न हि वक्तुर्वैक्तोर्वपरिलोपो
विद्यत इति श्रुतेः । तदेवात्मस्वरूपं ब्रह्म निरतिशये भूमाख्यं नृहत्वाद्ब्रह्मे-
ति विद्धि विजानीहि त्वं पैर्वागाद्युपाधिभिः । वाचो ह वाक् चक्षुषश्चक्षुः श्रो-
त्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः कर्त्ता भोक्ता विज्ञाता नियन्ता प्रशासिता विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्मेत्येवमादयः संव्यवहारा असंव्यवहार्ये निर्विशेषे परे साम्ये ब्रह्म-
णि प्रवर्त्तन्ते तान्व्युदस्यात्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीत्येवशब्दार्थः ।
नेदं ब्रह्म यदिदमित्युपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपासते ध्यायन्ति । तदेव

भा०टी० सामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका इति । गौरिति पदं गकारौकागविसर्जनीया एवं क्रमविशे-
षावच्छिन्ना इति मीमांसकाद्यनुसारेणोक्तं स्फोटवादिनोऽनुसारेणाह । तदभिव्यङ्ग्य-
इति । स्फुट्यते व्यन्यते वर्णैरिति स्फोटः पदादिशुद्धिममाणकः एकरूपाया बुद्धे-
रनेकवर्णावलम्बनत्वासंभवादिति भावः । उक्ते वाक्यापे श्रुतिसम्प्रतिमाह । अ-
कार इति । अकारमधानोद्गारोपलभित्वा स्फोटारूपा चिच्छक्तिः सर्वा वाक्सैषा स्प-
शान्वस्थोऽप्यभिर्व्यन्यमाना कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः । शप-
सहा उज्जमानः तैः क्रमविशेषावच्छिन्नैर्व्यज्यमाना नानारूपा विवर्त्तते । भित्तं ऋगादि
पादावसाननियताक्षरत्वात् । अभित्तं यजुरादि अनियताक्षरपादावमानत्वात् ।
स्वरः साम । गीतिमाधान्यात् । सत्त्वं यथा दृष्टार्थवचनमनृतं तद्विपरीतम् ।
करणं वाग्निद्रियम् । गुण उपसर्जनं यस्याः सा करणगुणवती पुरुषेषु चेतनेषु
या वाक्शक्तिः सा घोषेषु वर्णेषु प्रतिष्ठिता तद्व्यङ्ग्यत्वादित्यर्थः तदेवेत्येवकारस्य
एत्यमाह । पैर्वागाद्युपाधिभिरिति । नियमार्थमिति । पक्षे अनात्मन्यपि ब्रह्म-

यन्मनसा न नमुते येनाहुर्मनो मतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥
 यच्चक्षुषा न पश्याति येन चक्षूःपि पश्याति ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥
 यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिःश्रुतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥
 यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।

शा०भा० ब्रह्म त्वं विद्धीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते । निय-
 मार्षमन्यब्रह्मबुद्धिपरिसङ्ख्यानार्थं वा ॥ ४ ॥

यन्मनसा न नमुते । मन इत्यन्तःकरणं बुद्धिमनसोरेकत्वेन गृह्यते ।
 मनुतेऽनेनेति मनः सर्वकरणसाधारणम् । सर्वाविषयव्यापकत्वात् । कामः
 सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीर्भिरित्येतत्सर्वं मन एवेति
 श्रुतेः । कामादिवृत्तिमन्मनस्तेन मनसा पञ्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं न म-
 नुते न सङ्कल्पयति नापि निश्चिनोति । मनसोऽवभासकत्वेन नियन्तृत्वात् ।
 सर्वाविषयं श्रौतं प्रत्यगेवेति स्वात्मनि न प्रवर्त्ततेऽन्तःकरणम् । अन्तस्थेन
 हि चैतन्यज्योतिपाऽवभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सृष्टिकं मनो येन
 ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः तस्मात्तदेव म-
 नस आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं ब्रह्म विद्धि । नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥
 यच्चक्षुषा न पश्याति न विषयीकरोत्यन्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन येन चक्षू-
 षि अन्तःकरणवृत्तिभेदभिन्नाश्चक्षुर्दृष्टीः पश्यति लोकश्चैतन्यात्मज्योतिपा वि-
 षयीकरोति व्याप्नोति ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवताधिष्ठेतेनाकाशकोपेण मनोवृत्तिसंयुक्तेन
 न विषयीकरोति लोको येन श्रोत्रमिदं श्रुतं यत्प्रासिद्धं चैतन्यात्मज्योतिपा
 विषयीकृतं तदेवेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन प्राणेन पार्थिवेन नासिकापुत्रान्तरवस्थितेनान्तःकरणप्राणवृ-

शा०टी० युद्धी प्राप्तायामात्मैः ब्रह्मेति बुद्धिं नियन्तुमित्यर्थः । अन्यस्मिन्नुपास्ये या ब्रह्मबु-
 द्धिसन्निवृत्त्यर्थं वा पुनरब्रह्मत्वमुच्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वे स्पष्टमिदं न व्याख्यायम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रथमः खण्डः ॥

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति देहरमेवापि नूनम् ।

शा० भा० त्तिर्म्या सहितेन यन्न प्राणिति गन्धवन्न विपयीकरोति येन चैतन्यात्मज्यो-
तिपावभास्यत्वेन स्वविषयं प्रति प्राणः प्रणीयते । तदेवेत्यादि सर्वं समानम्
॥ ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यापितः शिष्योऽहमेव ब्रह्मे-
ति सुष्ठु वेदाहं मामेति ब्रह्मीपादित्याशङ्क्याचार्यः शिष्यबुद्धिविचालनार्थं
यदीत्याह । नन्विष्टैव स्र वेदाहमिति । निश्चिता प्रतिपत्तिः सत्यमिष्टा नि-
श्चिता प्रतिपत्तिर्न हि सुवेदाहमिति । यद्धि वेद्यं वस्तु विपयीभवति तत्सुष्ठु वे-
दितुं शक्यं दाह्यामिव दग्धुमग्नेर्दग्धुने त्वग्नेः स्वरूपमेव । सर्वस्य हि वेदितुः
स्वात्मा ब्रह्मेति सर्ववेदान्तानां सुनिश्चितोऽर्थः । इह च तदेव प्रतिपादितं
प्रश्नप्रतिवचनोक्त्या श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यया । यद्वाचानभ्युदितमिति विशे-
पतोऽवधारितम् । ब्रह्मवित्सम्प्रदायनिश्चयशोक्तोऽन्यदेव तद्विदितादयो अविदि-
तादधीत्युपन्यस्तमुपसंहारिष्यति चाविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामि-
ति । तस्माद्युक्तमेव शिष्यस्य सुवेदेति बुद्धिं निराकर्तुम् । न हि वेदि-
तावेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दग्धुमग्नेः । न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽ-
स्ति यस्य वेद्यमन्यत्स्याद्ब्रह्म नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रित्यन्यो विज्ञाता
प्रतिपिध्यते । तस्मात्सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्मिथ्यैव । तस्मा-
द्युक्तमेवाहाचार्यो यदीत्यादि । यदि कदाचिन्मन्यसे स्र वेदेति सुष्ठु
वेदाहं ब्रह्मेति । कदाचिद्यथाश्रुतं दुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः सुमेधाः कश्चित्प्रति-
पद्यते कश्चिन्नेति साशङ्कमाह यदीत्यादि । दृष्टं च य एषोऽक्षिणि पुरुषो
दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युक्ते प्राज्ञापत्यः पाण्डितोऽ-
प्यसुरराद्भिररोचनः स्वभावदोषवशादनुपपद्यमानमपि विपरीतमर्थं शरीर-

भा० टी० वेदितुः स्वरूपत्वे ब्रह्मणो मामुद्धिष्यत्वम् । स्वरूपत्वे मानाभावात् । अतिरिक्त-
स्य विषयत्वे किमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह । सर्वस्य हीति । यद्विशब्दप्रयोगे किं
कारणमित्यत्र आह । कदाचिदिति । अक्षिणि शरीरस्य प्रतिच्छाया दृशत इति

त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ
नुमीमा ५ स्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥९॥१॥

शा०भा० मात्मेति प्रतिपन्नः । तथेन्द्रो देवराट् सकृद्विद्विरुक्तं चाप्रतिपद्यमानः स्वभावदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवान् । लोकेऽपि एकस्माद्गुरोः शृण्वतां कश्चिद्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिदयथावत्कश्चिद्विपरीतं कश्चिन्न प्रतिपद्यते किमु वक्तव्यमतीन्द्रियमात्मतत्त्वम् । अत्र हि विप्रतिपन्नाः सदसद्वादिनस्ताकिंकाः सर्वे । तस्मादविदितं ब्रह्मेति सुनिश्चितोक्तमपि विप्रमप्रतिपत्तित्वाद्यादि मन्यसे इत्यादि साशङ्कं वचनं युक्तमेवाचार्यस्य देहरमल्पमेवापि नूनं त्वं वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो रूपं किमनेकानि ब्रह्मणो रूपाणि महान्त्यर्भकाणि च येनैह देहरमेवेत्यादि । वाढम् । अनेकानि हि नामरूपापोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि न स्वतः । स्वतस्तु अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसन्नित्यमगन्धवच्च यदिति शब्दादिभिः सह रूपाणि प्रतिपिध्यन्ते । ननु येनैव धर्मेण यद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूपमिति ब्रह्मणोऽपि येन विशेषेण निरूपणं तदेव तस्य रूपं स्यादत उच्यते । चैतन्यं पृथिव्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषां विपरिणतानां वा धर्मो न भवति । तथा श्रोत्रादीनामन्तःकरणस्य च धर्मो न भवतीति । ब्रह्मणो रूपमिति । ब्रह्म रूप्यते चैतन्येन । तथा चोक्तं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । विज्ञानघन एव । सत्यं

भा०टी० प्रसिद्धवदुपदेशाच्छरीरमात्मेति प्रतिपन्नः । छायाया व्यभिचारित्वं बुध्द्वेत्यर्थः । सकृदिति । य एषोऽनिणि पुरुषो दृश्यत इत्येकवारमुक्तं य एष स्वप्ने महीयमानश्चरतीति द्वितीयेनोक्तं तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्पन्न इति विरुक्तमप्यात्मानमप्रतिपद्यमान इन्द्रो ब्रह्मचर्येणाधर्मादिदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये एषं संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपं सम्पद्येत्यत्र प्रथमपर्यायोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवानित्यर्थः ॥ अर्भकाणि चेति । अल्पानि न स्वतो रूपमस्ति ब्रह्मण इत्युक्तं तदानीपति । ननु येनैवेति । केन तर्हि विशेषेण ब्रह्मणो निरूपणमित्याकाङ्क्षायां चैतन्यरूपेणेत्याह । चैतन्यमिति । भूतानां समस्तानां व्यस्तानां वा देहाकारपरिणतानां चैतन्यं धर्मो न भवतीति बहिरनुपलम्भात्तद्धर्मत्वे रूपादिवत्तत्साधकत्वाभावमगङ्गाच्च । तथा श्रोत्रादीनामपि भौतिकत्वाविशेषाच्चैतन्यं धर्मो न भवतीति पारिशेष्यात्स्वतन्त्रचैतन्यं ब्रह्मणो रूपम् । तत्र श्रुतिसम्प्रतिमाह । तथाचो-

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

शा०भा० ज्ञानमनन्तं प्रज्ञानं ब्रह्मेति च ब्रह्मणो रूपं निर्दिष्टं श्रुतिषु । सत्यमेवं तथापि तदन्तःकरणदेहेन्द्रियोपाधिद्वारेणैव विज्ञानादिशब्दैर्निर्दिश्यते तदनुकारित्वाद्देहादिवृद्धिसङ्कोचच्छेदादिषु नाशेषु च न स्वतः । स्वतस्त्वविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति स्थितं भविष्यति । यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वेण सम्बन्धः । न केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं त्वमलपं वेत्थ यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं देवेषु वेत्थ त्वं तदपि त्वं दहरमेव वेत्थ इति मन्येऽहम् । यदध्यात्मं यदधिदैवं तदपि च देवेषूपोपाधिपरिच्छिन्नत्वादहरत्वात् नित्यं तत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनन्तमेकमद्वैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म न तत्सुवेद्यमित्यभिप्रायः । यत एवमथ नु तस्मान्मन्येऽद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेव ते तव ब्रह्म । एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्त उपविष्टः समाहितः सन्पथोक्तमाचार्येणागममर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्द्धार्य स्वानुभवं कृत्वाऽऽचार्यसंकाशमुपगम्योवाच । मन्येऽहमथेदानीं विदितं ब्रह्मेति ॥ ९ ॥ १ ॥

कथमिति । गृणत । नाहं मन्ये सु वेदेति नैवाहं मन्ये सुवेद ब्रह्मेति ।

१०टी० क्तमिति । सत्यमेवं चैतन्यं पारमार्थिकं ब्रह्मरूपं श्रुतितात्पर्यगम्यं तथापि यदुक्तं ब्रह्मणो रूपं कथं नास्तीति तदुपाधिद्वारेणैव ब्रह्मणः शब्देन निरूपणं निर्देशनं न स्वत इत्यभिप्रेत्यान्तःकरणाद्यभिव्यक्तिमुपलभ्य हि यदुपाध्यभिव्यक्तिनिमित्तं चैतन्यं तद्ब्रह्मेति निर्दिश्यत इत्यर्थः । ननुपाधिरुपहितसंबद्धो भवति चैतन्यस्य त्वसङ्गस्य कथं देहादिरुपाधिरित्याशङ्क्याह । तदनुकारित्वादित्पादिना । यथा जले कम्पमाने सविता कम्पत इव भिद्यमाने भिद्यत इवेति मिथ्यातद्दर्भभागित्वात्सवितुर्जलमुपाधिरित्युच्यते ननु संबन्धादूरस्थयोः संयोगाद्ययोगात् । तद्वद्देहादेर्देहेन्द्रियसङ्कोचच्छेदादिषु नाशेषु चैतन्यस्य मिथ्यादेहधर्मभागित्वाद्देहादेरुपाधित्वमभिधीयत इत्यर्थः । ननु न स्वतश्चैतन्यतया निरूप्यते ब्रह्म कथं तर्हि तदनुभव इत्याशङ्क्याह । स्वतस्त्विति । अविषयतयैव विषयानुपरक्तचित्सफुरण ब्रह्मानुभव इत्यर्थः । तर्कतश्चेति । वेद्यत्वे घटादिवदनात्मत्वादिप्रसङ्गादित्यादितर्कत आत्मनो वेद्य ब्रह्म न भवत्येवेति निर्द्धार्याज्ञानसंशयाद्यभावेन स्वानुभवं कृत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १ ॥

आचार्यवचनादन्यदेव वचनं शिष्य उवाचेति नाशङ्कनीयमित्याह । यदे-

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

शा०भा० नैव तर्हि विदितं त्वया ब्रह्मेत्युक्त आह नो न वेदेति वेद च । वेद चेति च शब्दान्न वेदं च । ननु विप्रतिपिद्धं नाहं मन्ये सु वेदेति नो न वेदेति वेद चेति । यदि न मन्यसे सु वेदेति कथं मन्यसे वेदं चेति । अथ मन्यसे वेदैवेति कथं न मन्यसे सुवेदेति । एकं वस्तु येन ज्ञायते तेनैव तदेव वस्तु न सु विज्ञायत इति विप्रतिपिद्धं संशयविपर्ययौ वर्जयित्वा । न च ब्रह्म संशयितत्वेन ज्ञेयं विपरीतत्वेन वेति निपन्तुं शक्यम् । संशयविपर्ययौ हि सर्वत्रानर्थकरत्वेनैव प्रसिद्धौ । एवमाचार्येण विचाल्यमानोऽपि शिष्यो न विचचाल । अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्याचार्योक्तागमसम्प्रदायवलादुपपत्त्यनुभवबलाच्च जगर्जे च ब्रह्मविद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शयन्नात्मनः । कथमित्युच्यते । यो यः कश्चिन्नोऽस्माकं सब्रह्मचारिणां मध्ये तदुक्तं वचनं तत्त्वतो वेद स तद्ब्रह्म वेद । किं पुनस्तद्वचनमित्यत नो न वेदेति वेदं चेति । यदेवान्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति वस्त्वनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य निश्चितं वास्यान्तरेण नो न वेदेति चेत्यवोचदाचार्यबुद्धिसंवादाय मन्दबुद्धिश्रहणैव्यपोहार्यं च । तथा च गार्गी तमुपपन्नं भवति योनस्तद्वेदेति ॥ १० ॥ २ ॥

शिष्याचार्यसंवादात्प्रतिनिवृत्त्य स्वेन रूपेण श्रुतिः समस्तसंवादिर्निवृत्तमर्थमेव बोधयति यस्यामतमित्यादिना । यस्य ब्रह्मविदोऽमतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेति मतमभिप्रायः निश्चयस्तस्य मतं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्मेत्यभिप्रायः । यस्य पुनर्मतं ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति निश्चयो न वेदैव स न ब्रह्म विजानाति सः । विद्वद्विदुषोर्यथोक्तौ पलाववधारयति । अविज्ञातममतमविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्विदितवतामित्येतद्विज्ञातं विदितं ब्रह्माविजानतामसम्पग्दर्शनाभिन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवात्मदर्शनामित्यर्थः । न त्वत्यन्तमेवाव्युत्पन्नबुद्धीनाम् । न हि तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति मतिर्भवति । इ

आ०टी० वान्यदेवेति । तथा चेति आचार्यबुद्धिसंवादे सत्यर्थान्तरानभिधाने सर्वात्यर्थे ॥ १० ॥ २ ॥

अथवा । हेत्वर्थ इति । लोके शुक्त्यादितत्त्व विजानता यतोऽध्यस्त रूप्याद्य

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥११॥३॥
प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

श.भा.न्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिष्वात्मदर्शनां तु ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलम्भात् । बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्विदितं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिरित्यतोऽसम्यग्दर्शनपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते विज्ञातमविजानतामिति । अथवा हेत्वर्थ उत्तराद्धोऽविज्ञातमित्यादिः ॥ ११ ॥ ३ ॥

अविज्ञातं विजानतामित्यवधृतम् । यदि ब्रह्मात्यन्तमेवाविज्ञातं लौकिकानां ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तः । अविज्ञातं विजानतामिति च परस्परविरुद्धम् । कथं तु तद्ब्रह्म सम्यग्विदितं भवतीत्येवमर्थमाह । प्रतिबोधविदितं बोधं बोधं प्रति विदितम् । बोधशब्देन बौद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया विषयीभवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते नान्यद्वारान्तरात्मनो विज्ञानायातः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा तदा तन्मतं तदा तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चोपजननापायवर्जितदृक्स्वरूपतानित्यत्वं विशुद्धस्वरूपत्वमात्मत्वं निर्विशेषतैकत्वं च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत् । लक्षणभेदाभावाद्ब्रह्म इव घटीगिरिगुहादिषु ।

टी. विज्ञातं भवति । अजानतामेव तु अध्यस्तं विज्ञातं भवतीति प्रसिद्धम् । तथा ब्रह्मणि ज्ञेयत्वस्याध्यस्तत्वादेव तत्त्वविदो न ज्ञातं ब्रह्म पश्यन्तीत्यर्थः ॥११॥३॥ ज्ञातब्रह्मत्वादर्शने ब्रह्मास्मीति कथं व्यवहरतीति चैत्किमनयेष्टकावाहकानास्त्नपेटकचिन्तया ज्ञातस्य व्यवहाराद्भ्रतं वदतोऽपि वस्तुमकाशस्य व्यवहाराद्भ्रत्वस्येष्टत्वाद्वास्तवज्ञाततानपेक्षकत्वादित्यव्युत्पन्नव्युत्पादनाय चोद्यमुद्गावयति । अविज्ञातमित्यादिना । नीलपीताद्याकाराणां बुद्धिविकाराणां जडानां यच्चैतन्यव्याप्तत्वेनाजडवदवभासस्तं साक्षिणमुपलक्ष्य सोऽहमात्मा ब्रह्मेति महावाक्याद्विपयतयैव यो वेत्ति स ब्रह्मविदुच्यते । तेन नाविशेषमसद्भादिचोद्यावकाश इत्याह । प्रतिबोधविदितमिति । प्रत्ययेष्वविशिष्टतयानुगतरूपेणेत्यर्थः । येन चित्स्वरूपेणाहमत्र साक्षी तस्य सर्वताविशेषान्नैकस्मिन्नेव देहेऽहं साक्षी भेदोत्पत्त्यादीनां च साक्ष्यगतत्वेन साक्षिण एकत्वानित्यत्वादिकमपि सिद्धचतीत्याह । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चेति । विदितत्वाविदितत्वयोः साक्ष्यगतत्वेन तदन्यत्वमप्यस्मि-

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

शा० भा० विदिताविदिताभ्यामन्यद्ब्रह्मेत्यागमवाक्यार्थः । एवं परिशुद्ध एवोपसंतृप्तो भवति । दृष्टेद्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञातेति हि श्रुत्यन्तरम् । यदा पुनर्वोधक्रियाकर्त्तेति बोधक्रियालक्षणेन तत्कर्तारं विजानातीति बोधलक्षणेन विदितं प्रतिबोधविदितमिति व्याख्यायते । यथा यो वृक्षशाखाशालयाति स वायुरिति तद्वत् । तदा बोधक्रियाशक्तिमानात्मा द्रव्यं न बोधस्वरूप एव । बोधस्तु जायते विनश्यति च । यदा बोधो जायते तदा बोधक्रियया सह विशेषः । यदा बोधो नश्यति तदा नष्टबोधो द्रव्यमात्रं निविशेषः तत्रैवं सति विक्रियात्मकः सावयवोऽनित्योऽशुद्ध इत्यादयो दोषा न परिहर्तुं शक्यन्ते । यदापि काणादानामात्ममनःसंयोगजो बोध आत्मनि समवैति । अत आत्मनि बोद्धृत्वं नतु विक्रियात्मक आत्मा । द्रव्यमात्रस्तु भवति घट इव रागसमवायी । अस्मिन्पक्षेऽप्यचेतनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्याद्याः श्रुतयो बाधिताः स्युः । आत्मनो निरवयवत्वेन प्रदेशाभावान्नित्यसंत्युक्तत्वाच्च मनसः स्मृत्युत्पत्तिनियमानुपपत्तिरपरिहाया स्यात् । संसर्गधर्मित्वं चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धं फलितं स्यात् । असद्गो न हि सज्जते असक्तं सर्वभृदिति श्रुतिस्मृती द्वे । न्यायश्च । गुणबहुण

भा० टी० न्यक्षे संभवतीत्याह । विदिताविदिताभ्यामन्यदिति । एकदेशिव्याख्यानद्राव्य द्रूपयति । यदा पुनरित्यादिना । अग्निसंयोगाद्दटलौहित्यवन्मनःसंयोगादमवायिकारणादात्मन्यचेतने चैतन्यमुत्पद्यत इत्येतन्न केवल श्रुतिविरुद्धमभावितां चेत्याह । आत्मनो निरवयवत्वेनेति । प्रदेशवत्वा प्रदेशवतो लोके संयोगो दृष्टः । आत्मनो निष्प्रदेशत्वान्मनमा संयोगो न संभवतीत्युक्तं तदयुक्तं । युगपत्सर्वमूर्तेमयोगित्वं सर्वगतत्वमात्मनस्त्वो मनस संयोगोऽपीति चेत्त्राह । नित्येति । ग्रहणकालान्मनस एव स्मृताना अभेदोत्पत्तिरिति नियमो वैशेषिकस्य नोपपद्यते ग्रहणकालेऽपि स्मृत्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च संस्कारवदात्मन संयोगस्याविशेषादित्यर्थे । सर्वगतत्वं च सर्वव्यवधानमात्रं न तु संयोगित्वं कल्पनीयमित्याह । संसर्गधर्मित्वं चेति । न्यायविरुद्धमित्युक्तं तत्स्फुटयति । न्या-

शा०भा० वता संसृज्यते नातुल्यजातीयम् । अतो निर्गुणं निर्विशेषं सर्वविलक्षणं के-
 नचिदप्यतुल्यजातीयेन संसृज्यत इत्येतन्न्यायविरुद्धं भवेत् । तस्मान्नित्या-
 ल्लभविज्ञानस्वरूपजपोतिरात्मा ब्रह्मेत्ययमर्थः सर्वबोधवोधदृष्ट्वे आत्मनः सिध्य-
 ति नान्यथा । तस्मात्प्रतिबोधविदितं मतमिति यथा व्याख्यात एवार्थोऽस्मा-
 भिः । यत्पुनः स्वसंवेद्यता प्रतिबोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो वर्ण्यते । तत्र
 भवति सोपाधिकत्वे आत्मनो बुद्ध्युपाधिस्वरूपत्वेन भेदं परिकल्प्यात्मना-
 त्मानं वेत्तीति संव्यवहारः । आत्मनैवात्मानं पश्यति स्वयमेवात्मनात्मानं
 वेत्त्य त्वं पुरुषोत्तमेति । नतु निरुपाधिकस्यात्मन एकत्वे स्वसंवेद्यता पर-
 संवेद्यता वा संभवति । संवेदनस्वरूपत्वात्संवेदनान्तरापेक्षा च न संभव-
 ति यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरापेक्षाया न संभवस्तद्वत् । बौद्धपक्षे स्वसं-
 वेद्यतायांतु क्षणभङ्गुरत्वं निरात्मकत्वं च विज्ञानस्य स्यात् । न हि वि-
 ज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । नित्यं विभुं सर्वगतं स वा-
 एप महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभय इत्याद्याः श्रुतयो वाध्येरन् ।
 यत्पुनः प्रतिबोधशब्देन निर्निमित्तो बोधः प्रतिबोधो यथा मृगस्येत्यर्थं
 परिकल्पयन्ति । सकृद्विज्ञानं प्रतिबोध इत्यपरे । निर्निमित्तः सनिमित्तः

भा०टी० यश्चेति ॥ एकदेशिव्याख्यानान्तरमनूद्य दूषयति । यत्पुनरित्यादिना ॥ यद्वेद्यं
 तद्वेदितुर्वेदनाच्च भिन्नं यथा घटादीति व्याप्तिविरोधात्स्वसंवेद्यत्वं वास्तवं नोपपद्यते तवो
 बुद्ध्यादावात्मभावमारोप्यात्माना तस्य वेद्यत्वं वाच्यमिति निरुपाधिकस्वरूपस्थितिर्न
 स्यादित्याह तत्र भवति । सोपाधिकत्वं इति । काणादस्य स्वसंवेद्यत्वानङ्गीकार-
 बलात्परवेद्यत्वं प्रसज्यत इत्यपि न वाच्यमित्याह । संवेदनस्वरूपत्वादिति ।
 बौद्धेन स्वसंवेद्यं विज्ञानमिष्टं तव किं न स्यादित्यत आह । बौद्धपक्ष इति । प्र-
 त्यक्षस्य वर्तमानावभासकत्वात्क्षणान्तरविशिष्टे स्वात्मनि क्षणान्तरविशिष्टं तदेव
 विज्ञानं प्रत्यक्षं न संभवति । अतः स्वात्मनि स्वयमेव विज्ञानं प्रत्यक्षं चेद्धर्तमान-
 क्षणमात्रं सत्त्वं स्यात् । स्वसंवेद्यत्वेन साक्षिणोऽनङ्गीकारान्निरात्मत्वं च स्यादेव
 तच्छ्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । प्रतिबोधवाक्यस्यार्थान्तरं शङ्कते । यत्पुनरिति । मद्भा-
 ष्यमस्मीति चिन्तयतो यावच्चेतोव्यापृतिस्तावत्संप्रज्ञातसमाधिनिर्वृत्ते चेतोव्यापारे यः
 परमानन्दसाक्षात्कारः सौप्तानन्दसाक्षात्कारवत्सोऽसंप्रज्ञातसमाधिप्रतिबोध उच्य-
 ते । तदुक्तं वार्तिककृत्वा । अपरायत्तबोधो हि निदिध्यासनमुच्यत इति । अथवाऽ

* १ (घ ङ झ. "द्वयमात्म" । २ (क ङ झ) "करवमात्म" । ३ (ट. ड.) "निर्गु-
 तोपी" । ४ (क. ख. घ. ज) "त्वमिति" । ५ (क. ख.) "सग्नभाभिन्त्यस्य न" ।

शा०भा० सकृद्वाऽसकृद्वा प्रतिबोध एव हि सः । अमृतत्वममरणभावं स्वात्मन्य-
वस्थानं मोक्षं हि यस्माद्विन्दते लभते ययोक्तात्मप्रतियोधात्मप्रतियोधविदि-
तात्मकात्तरमात्मप्रतियोधरिदितमेव मतमित्यभिप्रायः । बोधस्य हि प्रत्यगा-
त्मा आत्मविषयं च मतममृतत्वे हेतुः । न ह्यात्मनोऽनात्मत्वममृतत्वं
भवति आन्मत्वादात्मनोऽमृतत्वं निर्निर्मितमेव । एवं मर्त्यत्वमात्मनो यद-
विद्ययाऽनात्मत्वप्रतिपत्तिः कथं पुनर्यथोक्तयाऽऽत्मविद्ययाऽमृतत्वं विन्दत
इत्यत आह । आत्मना स्वेन स्वरूपेण विन्दते लभते वीर्यं वलं सामर्थ्यं
धनसहायमन्त्रोपधितपोयोगकृतं वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुम-

भा०टी० क्रियद्ब्रह्मात्मत्वानुभवे सति प्रमातृत्वानुपपत्तौ पुनर्ज्ञानाभंगत्वात्प्रथो मुक्तिकारणं
सकृद्विज्ञानं प्रतिबोध उच्यते । सकृत्प्रवृत्त्या मृदाति क्रियाकारकरूपमृदज्ञानमागम-
ज्ञानमाङ्गत्वं नास्त्यतोऽनयोरिति पक्षद्वयेऽप्यस्त्वितिमाह । निर्निमित्त इति । अ-
यमाशयः । न तावद्विद्यानिवर्तकस्यागन्तुकस्य बोधस्य निर्निमित्तत्वं संभवाति । का-
र्थस्य सनिमित्तत्वव्याप्तेः । सौप्तस्यापि न निर्निमित्तत्वमविद्यायाः पूर्वपूर्वनिरो-
धावस्थामंस्वारोद्भूतवाद्यशत्रुस्यभिव्यक्तभेदन्यस्य तत्र सुप्तसाक्षात्कारोपगमात्
अतएव वृत्तिविशिष्टस्य त्रिनाशे स्मरणमुपपद्यते । अद्यापि तत्तद्वृत्तिसंस्कारप्रचया-
न्निवृत्तेऽपि चित्ते ब्रह्माभिव्यक्तं स्यादिति चेन्न । तथा सत्यप्रमात्वेन विनष्टपुत्रापर-
क्षादिवाविद्यानिवृत्तिर्न स्यात् । शाब्दज्ञानसंवादात्प्रमात्वे परवन्नत्वमसङ्गः शब्दमूल-
त्वात्प्रमात्वेन निर्निमित्तत्वेति प्रवृत्तफलभंगप्रतिबन्धाद्भक्तमानप्रमातृत्वाभामानिवृत्तेरम-
ब्दोपोऽपि संभवतीति पक्षद्वयेपि नादरः । सर्वथापि परमात्मा प्रतिबोध एव बोधं प्र-
बोधं प्रति साक्षितवया भार्ताति । लक्ष्यपदार्थविवेचनपूर्वकं महानारयोधं परमात्मा-
स्मीति ज्ञानमेव सम्यग्ज्ञानं यस्मात्तत् प्रवामृतत्वं लभत इत्याह । अमृतत्वमि-
त्युक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह । बोधस्य हीति । बुद्धिपरिणामस्य सर्वस्य मामकं
त्यक्चैतन्य परमात्मा न भवति किंतु ब्रह्माण्डाद्बहिःस्थितस्वत्प्रामिश्च मोक्ष इत्या-
शङ्क्याह । न हीति । अनात्मप्राप्तेः कर्मफलवदनित्यत्वेनामृतत्वमसिद्धिर्न स्या-
दित्यर्थः । यद्युक्तदोषपरिहारार्थोपाधिकभेदेन भिन्नत्वं ब्रह्मणः स्ववस्त्वात्मत्व-
मेवेति मन्यसे तनाह । आत्मत्वादिति । ब्रह्मण आत्मत्वादेवात्मनोऽमृतत्वं
स्वभावतएव सिद्धम् । तर्हि विद्यया आनर्थक्यं प्राप्तमित्याशङ्क्याह । एवं म-
र्त्यत्वमिति । अविद्यया देहाद्यात्मत्वप्रतिपत्तिरिति यत्तदात्मनो मर्त्यत्वं तन्नि-
वृत्तिर्विद्याफलमित्यर्थः । वीर्यं विद्याकृतमुक्तं मुक्तत्वे दाढ्यं तच्च स्वभाविकमेव

इह चेद्वेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदी-
न्महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥
इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

भा०भा० नित्यवस्तुकृतत्वात् । आत्मविद्याकृतं तु वीर्यमात्मनैव विन्दते नान्येने-
स्पतोऽनन्यसाधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं मृत्युं शक्नोत्य-
भिभविनुम् । यत एवमात्मविद्याकृतं वीर्यमात्मनैव विन्दतेऽतो
विद्ययाऽऽत्मविषयया विन्दतेऽमृतं नापमात्मा बलहीनेन लभ्य इत्याथर्वणे ।
अतः समर्थो हेतुः अमृतत्वं हि विन्दत इति ॥ १२ ॥ ४ ॥

कथा खलु सुरनरतिर्यक्प्रेतादिषु संसारदुःखबहुलेषु प्राणिनिकापेषु
जन्मजरामरणरोगादिसंम्राप्तिरज्ञानादत इहैव चेन्मनुष्योऽधिकृतः समर्थः
सन्पद्यवेदीदात्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान्यथोक्तेन प्रकारेण । अथ
सदास्ति सत्यं मनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशोऽर्धवत्ता वा सद्भावो वा परमा-
र्थता वा सत्यं विद्यते । न चेदिहावेदीदिति । न चेदिह जीवश्चेदधिकृ-
तोऽवेदीन्न विदितवान् तदा महती दीर्घाऽनन्ता विनष्टिर्विनाशनं जन्मज-
रामरणादिप्रबन्धाविच्छेदलक्षणा संसारगतिस्तस्मादेवं गुणदोषौ विजान-
न्तो ब्राह्मणा भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्थावरेषु चरेषु चैकमात्मतत्त्वं ब्रह्म
विचित्य विज्ञाप साक्षात्कृत्य धीरा धीमन्तः प्रेत्य व्यावृत्त्य ममाहंभावल-
क्षणादविद्यारूपादस्माल्लोकादुपरम्य सर्वात्मैकत्वभावमद्वैतमापन्नाः सन्तोऽ
मृता भवन्ति ब्रह्मैव भवन्तीत्यर्थः । स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवतीति श्रुतेः ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

भा०टी० मुक्तत्वं वास्त्वम् । सर्वशरीराद्यसर्गित्वान्नभोवन्निरवयवत्वादेव । एतद्
नित्यमुक्त एवाहमित्यवष्टम्भो विद्याकृतं बलमित्यर्थः ॥१२ ॥ ४ ॥
उत्तरवाक्यस्यापेक्षितमर्थमाह । कथा स्वत्विति । लौकिकमपि सत्यम् ।
निरं नीलत्वं, भूतत्वत्वं, सद्भावः, सत्युपात्तः, स्वत्विति । एतदपि सर्वं ब्रह्मत्वित्ये-
भवतीति स्तुत्यर्थमुच्यते । परमार्थतो ब्रह्मरूपस्थितिस्तु फलमवश्यं भवतीत्यर्थः
॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

* अत्र यद्यपि सर्वेष्वारंभपुस्तकेषु नचेद्वेदादित्येव उपन्यस्यते तथापि मूले नचेदिहावेदीदिति
इति अतः तत्रैव प्रतीकस्यापि मदीतु मुक्तत्वान्नचेदिहावेदीदित्येव स्थापितं ।

* १ (प. छ ग घ, द.) 'न्यायन्यम्' ।

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो वि-
जये देवा अमहीयन्त । त ऐक्षन्तास्माकमेवायं
विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥

ना०भा० ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्येऽविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामित्या-
दिश्रवणाद्यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैर्यन्नास्ति तदविज्ञातं शशविपाणकल्प-
मत्यन्तमेवासदृष्टम् । तथेदं ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीनां व्यायो-
हो भाभूदिति तदर्थेयमाख्यायिकाऽऽरम्भते । तदेव हि ब्रह्म सर्वमकारेण
प्रशास्तु देवानामपि परो देव ईश्वराणामपीश्वरो दुर्विज्ञेपो देवानां जपहेतु-
रसुराणां पराजपहेतुस्तत्कथं नास्तीत्येतत्सार्थस्यानुकूलानि ह्युत्तराणि व-
चांसि दृश्यन्ते । अथवा ब्रह्मविद्यापाः स्तुतये । कथं ब्रह्मविज्ञानाद्ब्र-
ह्म्यादयोदेवा देवानां श्रेष्ठत्वं जग्मुस्ततोऽप्यतितरामिन्द्र इति । अथवा
दुर्विज्ञेयं ब्रह्मेत्येतत्प्रदर्शयते । येनाग्न्यादयोऽतितेजसोऽपि कुशेनैव ब्रह्म
विदितवन्तस्तथेन्द्रो देवानामीश्वरोऽपि सन्निति वक्ष्यमाणोपनिषद्विधिपरं
वा सर्वं ब्रह्मविद्याव्यतिरेकेण प्राणिनां फलवत्त्वाद्यभिमानो मिथ्येत्येतदर्श-
नायं वाऽऽख्यायिका । यथा देवानां जपाद्यभिमानस्तद्वदिति । ब्रह्म यथो-
क्तलक्षणं परं ह किल देवेभ्योऽर्थाय विजिग्ये जयं लब्धवदेवानामसुराणां च
संग्रामेऽसुरान् जित्वा जगदरातीनीश्वरसेतुभेचुन्देवेभ्यो जयं तत्फलं च प्राय-
च्छज्जगतः स्थेम्ने । तस्य ह किल ब्रह्मणो विजये देवा अग्न्यादयोऽ-
महीयन्त महिमानं प्राप्नुवन्तस्तदात्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य सर्व-
ज्ञस्य सर्वक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां सर्वशक्तेर्जगतः स्थितिं चिकी-
र्षोरयं जयो महिमा चेत्यजानन्तस्ते देवा ऐक्षन्त ईक्षितवन्तोऽग्न्यादिस्व-
रूपपरिच्छिन्नात्मकृतोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमाऽग्निवा-
थ्विन्द्रत्वादिलक्षणो जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते नास्मत्प्रत्यगात्मभूतेश्वर-
कृत इत्येवं मिथ्याभिमानेक्षणवताम् ॥ १४ ॥ १ ॥

भा०टी० उत्तरग्रन्थस्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह । ब्रह्मेत्यादिना । अभिप्रेतं ता-
त्पर्यमाह । वक्ष्यमाणेति । उत्तमाधिकारिगोचरमविषयं ब्रह्मात्मताज्ञानं पूर्व-
शोक्तमुत्तरत्र तु मन्दाधिकारिगोचरं सगुणब्रह्मोपासनं वक्ष्यते । तत्परं वक्ष्यमाणं
सर्वैवाक्यजातं स्पष्टविधिदर्शनाद्वतोऽत्रैव तात्पर्यमर्थान्तरतात्पर्यप्रदर्शनं तु सं-
भावनामात्रेणेति द्रष्टव्यम् । ईश्वरस्य सेतवो मर्यादा वर्णाश्रमादिधर्मास्तद्वे-
दकान् । जगतः स्थेम्ने स्थैर्याय स्वयोगमाहात्म्यनिर्मितेन सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां
गुणानां योगो युक्तिर्घटनं माया तन्माहात्म्येनेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १ ॥ १५ ॥ २ ॥

तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजान-
 त किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥ तेऽग्नि-
 मब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति
 तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रवत्तमभ्यवद-
 त्कोऽसीत्याग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा
 अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥ तस्मिन् स्वयि
 किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्या-
 मिति ॥ १८ ॥ ५ ॥ तस्मै तृणं निदधावेतद-
 हेति तदुपमेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं
 स तत एव निवृत्ते नैतदशकं विज्ञातुं यदे-
 तद्यक्षमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥

शा०भा० तद्ध किलैषां मिथ्येक्षणं विजज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म । सर्वैस्त्रिभुवि हि तत्सर्वभू-
 तकरणप्रयोक्तृत्वाद्देवानां च मिथ्याज्ञानमुपलभ्य मैवामुरवद्देवा मिथ्याभिमा-
 नात्पराभवेयुरिति तदनुकम्पया देवान्मिथ्याभिमानापनोदनेनानुशुद्धीपामि-
 ति तेभ्यो देवेभ्यो ह किलार्थाय प्रादुर्बभूव स्वयोगमाहात्म्यनिर्मितेनात्य-
 द्रुतेन विस्मापनीयेन रूपेण देवानामिन्द्रियगोचरे प्रादुर्बभूव । तत्प्रादुर्भूतं
 ब्रह्म न व्यजानत नैव विज्ञातवन्तः देवाः । किमिदं यक्षं पूज्यं महद्-
 तमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

ते तदज्ञानन्तो देवाः सान्तर्भयास्तद्विजिज्ञासवोऽग्निमग्रगामिनं जातवे-
 दसं सर्वैककल्पमब्रुवन्नुक्तवन्तो हे जातवेद एतदस्मद्गोचरस्थं यक्षं विजानी-
 हि विशेषतो बुध्यस्व त्वं नस्तेजस्वी किमेतद्यक्षमिति । तथास्त्विति तद्य-
 क्षमभ्यद्रवत्तत्प्रतिगतवानग्निः । तं च गतवन्तं पिष्टच्छिपुं तत्समीपे ऽप्रग-
 ल्भत्वात्तूष्णींभूतं तद्यक्षमभ्यद्रवदग्निं प्रत्यभाषत कोऽसीति । एवं ब्रह्मणा
 पृष्टोऽग्निरब्रवीदग्निर्वै अग्निनामाह प्रसिद्धो जातवेदा इति च । नामद्वयेन
 प्रसिद्धतयात्मानं श्लाघयन्निति । एवमुक्तवन्तं ब्रह्मावोचत्तस्मिन्नेवं प्रसिद्ध-
 गुणनामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति । सोऽब्रवीदिदं जगत्सर्वं दहे-
 यं भस्मीकुर्याम् । यदिदं स्थावरादिपृथिव्यामिति । पृथिव्यामित्युपलक्ष-
 णार्थं यतोऽन्तरिक्षस्थमपि दह्यत एवाग्निना । तस्मै एवमभिमानवते ब्रह्म

अथं वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्य-
क्षमिति तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवत्तम-
भ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मा-
तरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ त-
स्मिन्स्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीयं
यादिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥ तस्मै तृणं
निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न
शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं
विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥
अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति

ना०भा० तृणं निदधौ पुरोऽग्नेः स्थापितवह्नौतत्तृणमात्रं ममाग्रतो दह नचेदस्य
दग्धुं समर्थो युञ्च दग्धत्वाभिमानं सर्वत्रेत्युक्तः तत्तृणमुपप्रेयाय तृणसमीपं
गतवान् सर्वजवेन सर्वोत्साहकृतेनवेगेन गत्वा न शशाक नाशकदग्धुं स
जातवेदास्तृणं दग्धुमशक्तो व्रीडितो हतप्रतिज्ञस्तत एव यक्षादेव तूष्णीं) दे-
वान्प्रतिनिववृते निवृत्तः प्रतिगतवान् । नैतद्यक्षमशकं शक्तवानहं विज्ञातुं
विशेषतो यदेतद्यक्षमिति ॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥
अथ वायुमित्यथानन्तरं वायुमब्रुवन्हे वापो एतद्विजानीहि इत्यादि स-
मानार्थं पूर्वेण । वानाद्भ्रमनाद्ब्रुवन्नाद्यायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मात-
रिश्वा । इदं सर्वमप्याददीयं शृङ्गीयाम् । यदिदं पृथिव्यामित्यादि समान-
मेव ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥

अथेन्द्रमिति । अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि इत्यादिपूर्वविन्द्रः पर-
मेश्वरो मघवान्बलवच्चात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिन्द्रादात्मसमीपं गता-
त्तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्रस्येन्द्रत्वाभिमानोऽतितरां निराकर्त्तव्य
इत्यतः संवादमात्रमपि नादाद्ब्रह्मेन्द्राय तद्यक्षं यस्मिन्नाकाशे आकाशप्रदेशे
आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रश्च ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मिन्नाका-
शे आसीत्स इन्द्रस्तस्मिन्नेवाकाशे तस्यो । किं तद्यक्षमिति घ्यायन्न निव-
वृतेऽग्न्यादिवत्तस्येन्द्रस्य यक्षे भक्तिं बुद्ध्या विद्या उमाहृषिणी प्रादुरभु-
त्प्रीरूपा । स इन्द्रस्तामुमां घृशोभमानां सर्वेषां हि शोभमानानां शोभ-

श्री गिरिवनवासी प्रगति मंडळ, मुंबई

दृष्टिदान व दंतयज्ञ

चिकित्सक दत्तवैद्य श्री लाभशंकर फुलशकर शुक्ल
वैद्याचार्य, दंतविद्या विशारद,
पुनीत कुटीर, डेवर चौक, राजकोट, (सीराष्ट्र)

दांत विघडल्यामुळे रोग्यांनी घेण्याची औपधे व सूचना

१ सकाळी

दत्तेश्वरी हे औपधे दात घासताना लावावे दुपारी व संध्याकाळी जेवणानंतर पाण्यात मिसळून दनेश्वरीने चुळा कराव्यात दात स्वच्छ कापडाने पुतावे हे औपधे मजना-प्रमाणे लावावे

२ रात्री

पायोरीया झालेल्यांनी दतामृत (प्रवाही) एक ते तीन घेव घेउन दात व हिरड्यांवर चोळवे किंवा १०० ग्रॅम वजनी तेलामध्ये मिसळून रोज रात्री झोपण्यापूर्वी दात व हिरड्यांवर चोळून चुळा करून झोपावे दुखाता असेल तर सडलेल्या दाताच्या भोका मध्ये दतामृत (प्रवाही) टाकावे अथवा ज्या टिकाणी दुखत असेल तेथे ते लावावे

३

१०० ग्रॅम तिलेल तेल, १० ग्रॅम जिंदेली, १० ग्रॅम कापूर पावडर या तिघांचे मिश्रण करून रात्री दातांना व हिरड्यांना लावावे

४

ईलावा हरडे, इतवगुट, ज्येष्ठमध (प्रयकी ५० ग्रॅम) साररया प्रमाणात घेउन रोज एक चमचा पाण्याबरोबर घ्यावे किंवा त्रिफळा चूर्ण घ्यावे

दांत काढून घेणाऱ्या रोग्यांना खास सूचना

५

- (१) चौनीस तासपर्यंत आरट आणि गोड पदार्थ खाऊ नयेत
- (२) दात काढलेल्या जागेवर जिभेने चाटू नये किंवा बोट आणि कपडा लावू नये.
- (३) चौनीस तास थंड पाण्याने व नंतर गरम पाण्याने मीठ घाडून चुळा कराव्यात
- (४) सूज आली अमल नर मीठ, मार्ती व हळदू साररया प्रमाणात घेउन पाण्यात मिसळून गरम करावी व मूज आलेल्या जागेवर त्यांनी आरट गोड खाणे बंद करावे, कुलपा, चॉकलेट, पेपरमिंट, आर्स्त्रोम वगैरे बंद करावे जास्त गरम किंवा जास्त थंड नसू खावू नयेत मधापासून बनलेल्या वस्तू बंद कराव्यात

वर मागितलेली औपधे दंतयज्ञाच्या जागी मिळतील

ન માનુષાત્ પરો ધર્મઃ ।

શ્રી ગિરિવનવાસી પ્રગતિ મંડળ, મુંબઈ

દૃષ્ટિદાન અને દંતયજ્ઞ

ચિકિત્સક દંતવૈદ્ય શ્રી લાલશંકર કુલશંકર શુક્લ
વૈદ્યાચાર્ય તત્વિદ્યા વિશારદ,
પુનિત કુટિર. દેભગચોક, રાજકોટ (સોગઢ્ર)

દંતયજ્ઞના દર્દીઓને સૂચના

(૧) સવારે

દત્તેશ્વરીદેવા દાતાજી માથે લગાવવી, બપોરના તથા સાજના ભોજન બાદ પાણીમા મેળવી દત્તેશ્વરીના કોગળા ક વા, દાંતને સ્વચ્છ વસ્ત્રથી લુંછવા, આ દવાને મંજન પેઢે લગાવવી

(૨) રાત્રે

દતામૃત (પ્રવાહી) પાણીમાં રાત્રે એકથી ત્રણ ટીપાં દાંત અને પેઢા પર માલીશ કરવું [અથવા] ૧૦૦ ગ્રામ તવના તેવમા મીઠાવી, ગેજરાત્રેસૂતા પહેલા દાંત અને પેઢા ઉપર માલીશ કરી મેગળા કરી સૂઈ દુખાવો હોય કે, સડેલા દાંતમા પોચ હોય તેમા દતામૃત પ્રવાહીનુ પોં મુકવુ, વા અંગે જ્યા દુખનું હોય ત્યાં આ દવા લગાવવી

(૩) તવનું તેવ ૧૦૦ ગ્રામ, ત્રિધાનુસુ ૧૦ ગ્રામ કપુર પાવડ ૧૦ ગ્રામ ત્રણેનુ મિશ્રણ કરી રાત્રે લગાડવુ

(૪) ઉપરાંત હરડે, ઈનબગુવ, જોડીમધ (દરેક ૧૦ ગ્રામ) નરખા ભાગે લઈ રોજ એક ચમચી પાણી સાથે લેવુ અથવા ત્રિફલાચૂર્ણ લેવું

દાંત કઠાવનાર દરદીને ખાસ સૂચના .

(૧) ચોવીન કવાક ખટાવ અને મીઠાશ ખાવી નહીં

(૨) દાંત કાઢેવ જગ્યાએ છબથી ચુસવું નહિ અગર આગલી કે કપડુ લગાડવું નહિ

(૩) રજ કવાક ઠા પાણીના ત્યાર પછી જ મ પાણીમા નીમક નાખી મેગળા કરવા

(૪) સોજે આવે તો મીઠુ માટી અને ૧ ગ્લેસ નરખા ભાગે લઈ પાણીમા મીઠાવી ગરમ પાણી ઉપર લ ૧૨૩

પથ ખટાશ, મીઠાશ બંધ કરવા, ગુલો, જોલા, ચોકલેટ પીપ મિઠુ બરફની બનાવટો બધ મગવી, અતિ નરમ, અતિ કડુ બંધ મે ઠાની બનાવગે બંધ કરવી

ઉપર જણાવેલી દવાઓ યજ્ઞસ્થળે મળશે.

तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥२४॥११॥
 स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमा-
 नामुमाँ हैमवतीं ताँ होवाच किमेतद्यक्षमि-
 ति ॥२५॥१२॥ इति तृतीयः खण्डः समाप्तः ॥
 सां ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये म-
 हीयध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥२६॥१॥
 तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवा-
 न्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुस्ते ह्येन-
 त्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥

शा०भा० नतमां विद्यां तदा बहुशोभमानेति विशेषणमुपपन्नं भवति । हैमवतीं
 हेमकृताभरणवतीमिव बहुशोभमानामित्यर्थः । अथवा उमैव हिमवतो
 दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्वज्ञेश्वरेण सह वर्त्तत इति ज्ञानुं समर्था
 इति कृत्वा तामुपजगाम । इन्द्रस्तां ह उमां किलोवाच पमच्छ ब्रूहि
 किमेतदर्शयित्वा तिरोभूतं यक्षमिति ॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति
 तृतीयखण्डभाष्यम् ॥ ३ ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मण ईश्वरस्यैव विजये ईश्वरेणैव जिता
 असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव विजये यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नु-
 थ । एतदिति क्रियाविशेषणार्थम् । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकमयमस्माक-
 मेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । ततस्तस्मादुमावाक्याद् एव विदा-
 ञ्चकार ब्रह्मेतीन्द्रोऽवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण ॥ २६ ॥ १ ॥
 यस्मादग्निवाय्विन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना सामीप्यमुपग-
 तास्तस्मादैश्वर्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणादिमहाभाग्यैरन्यान्यदेवानतितरा-
 मतिशयेन शेरत इवैते देवाः । इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यद-

शा०श्री० तृतीयखण्डशेषभाष्य स्पष्टमतो न विवृतमिति ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥
 विद्युतः सकाशाद्दिद्योतन कृतवदित्यनुपपन्नं ब्रह्मण स्वयं ज्योतिष्ठात्पराधी-
 नमकाशानुपपत्तेर्विद्युत्सम्बन्धि द्योतन कृतवदित्यनुपपन्नमन्याश्रयस्य विद्यो-

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्ये
नन्नेदिष्टं परस्पर्शं स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्च-
कार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इती-
न्द्र्यमीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

आ०भा० मिर्वाणुरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेतद्ब्रह्म नेदिष्टमन्तिकतमं प्रियतमं
पस्पृथुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च
हेतोरेनद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदाञ्चकार विदा-
ञ्चक्रुरित्येतद्ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥

यस्मादग्निवायू अपीन्द्रवाक्पादेव विदाञ्चक्रतुः इन्द्रेण ह्युमावाक्पात्प्रथमं
श्रुतं ब्रह्मेत्यतस्तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामतिशयेन शेत इवान्यान्देवान्स ह्येनन्ने-
दिष्टं परस्पर्शं यस्मात्स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥२८॥३॥
तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एष आदेश उपमोपदेशो निरुपमस्य ब्रह्मणो
येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्युच्यते । किं तद्यदेतत्प्रसिद्धं लो-
के विद्युतो व्यद्युतद्विद्योतनं कृतवदित्येतदनुपपन्नमिति । विद्युतो विद्यो-
तनमिति कल्प्यते । आ इत्युपमार्थे । विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः । यथा
सकृद्विद्युतमिति श्रुत्यन्तरे च दर्शनाद्विद्युदिव हि सकृदात्मानं दर्शयित्वा
तिरोभूतं ब्रह्म देवेभ्योऽथवा विद्युतस्तेज इत्यध्याहार्यं व्यद्युतद्विद्योतितव-
त् आ इव विद्युतस्तेजः सकृद्विद्योतितवदिवेत्यभिप्रायः । इतिशब्द आ-
देशप्रतिनिर्देशार्थे इत्युपमादेश इति । इच्छब्दः समुच्चयार्थः । अयं चाप-
रस्तस्यादेशः । कोऽसौ न्यमीमिषत् । यथा चक्षुर्न्यमीमिषन्निमेपं कृतव-
त् स्वार्थे णिच् । उपमार्थे एव आकारः । चक्षुषो विषयं प्रति प्र-

आ०धी० तनस्यान्यकर्तृत्वानुपपत्तेरतो यथाश्रुतासंभवादन्यत्र घात्पर्यं वक्तव्यमित्यर्थः
॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

प्रतिनिर्देशार्थे इति । परामर्शार्थः । चक्षुषो निमेपणं द्रुवं भवतीति प्रसिद्धं
तद्ब्रह्मणि निप्रकारित्वं सृष्ट्यादौ प्रतिबन्धाभावेनायासाभावेन च द्रुतकारित्वं
धर्मः अविदैवतम् यद्ब्रह्मेयं ब्रह्म तद्यथा विद्युतः प्रकाशो युगपद्विश्वव्या-

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चै-
तदुपस्मरत्यभीक्षणं सङ्कल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥
तद्व तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य
एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छ-
न्ति ॥ ३१ ॥ ६ ॥

भा०भा० काशतिरोभाव इव चेत्यर्थः । इत्यधिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण उप-
मानदर्शनम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अथानन्तरमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते । यदेतद्गच्छतीव
च मन एतद्ब्रह्म द्यौकत इव विषयीकरोतीव यथाऽनेन मनसा एतद्ब्रह्मो-
पस्मरति समीपतः स्मरति साधकोऽभीक्षणं भृशं संकल्पश्च मनसो ब्रह्म-
विषयो मन उपाधिकत्वाद्धि मनसः संकल्पस्मृत्यादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते
ब्रह्मविषयीक्रियमाणं इव चातः स एष ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेशो विद्युन्नि-
मेपणवदधिदैवतं द्रुतं प्रकाशनधर्मि अध्यात्मं च मनःप्रत्ययसमकालाभि-
व्यक्तधर्मात्पेप आदेशः । एवमादिश्यमानं हि ब्रह्म मन्दबुद्धिगम्यं भ-
वतीति ब्रह्मण आदेशोपदेशः । नहि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धिभिरा-
फलयितुं शक्यम् ॥ ३० ॥ ५ ॥

किंच तद्ब्रह्म इ किल तद्वनं नाम तस्य वनं तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य
प्रत्यगात्मभूतत्वाद्वननीयं संभजनीयमतस्तद्वनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म तद्वनमि-

भा०टी० एकस्तथा निरविशयज्योतीरूपं द्रुतं सकलसृष्ट्यादिकारि पारमैश्वर्यसंपन्नमि-
त्युपमानोपदेशेनोक्तम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अधुना प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणो यथाभिव्यक्तिः स्यात्तयोपदिश्यत इत्याह ।
अथानन्तरमिति । प्रत्यगुक्तं ज्योतीरूप ब्रह्म प्रति मदीयं मनो गच्छद्ब्रह्म इति
चिन्तयेदिति य उपदेशः स आध्यात्मिकोऽभीक्षणं पौनःपुन्येन मम मनसः सङ्कल्पो
ब्रह्मविषय इवेति ज्ञापकः प्रत्यगुक्तब्रह्मभिव्यक्तिः स्यादित्याह । मनःउपाधिक-
त्वाद्धीति । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह । विद्युन्निमेपणवदिति । सगुणब्रह्मोपासनमै-
श्वर्यफलकमुक्तम् । तत्र विरक्त उत्तमाधिकारी परमरहस्यं पृच्छतीत्याह । एवमनु-
शिष्ट इति ॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिपदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिपद्ब्राह्मीं वाव
त उपनिपदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥

शा०भा० ति यतस्तस्मात्तद्धनमित्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितव्यं चिन्तनीयमित्य-
नेन नाम्नोपासकस्य फलमाह । स यः कश्चिदेतद्यथोक्तं ब्रह्मैवं यथोक्तगुणं वेदो-
पास्ते अभि ह एनमुपासकं सर्वाणि भूतान्यभिसंवाञ्छन्ति ह प्रार्थयन्त एव
यथा ब्रह्म एवमनुशिष्टः शिष्य आचार्यमुवाच ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिपदं रहस्यं यच्चिन्त्यं भो भगवन्ब्रूहीत्येवमुक्तवति शिष्ये आह आ-
चार्यः । उक्ताभिहिता ते तवोपनिपत् । का पुनः सेत्याह । ब्राह्मीं ब्रह्मणः
परमात्मन इयत्तां परमात्मविषयत्वादतीतविज्ञानस्य वाव एव ते उपनिपद-
मब्रूमेत्युक्तामेव परमात्मविद्यामुपनिपदमब्रूमेत्यवधारयत्युत्तरार्थम् । परमात्म-
विषयामुपनिपदं श्रुतवत् उपनिपदं भो ब्रूहीति पृच्छतः शिष्यस्य कोऽभिप्रा-
यः । यदि तावच्छ्रुतस्पर्धास्य प्रश्नः कृतस्ततः पिष्टपेणवत्पुनरुक्तोऽनर्थकः
प्रश्नः स्यादथ सावशोपेकोपनिपत्स्यात्ततस्तस्याः फलवचनेनोपसंहारो
न युक्तः प्रेत्यास्माद्धोकादमृता भवन्तीति । तस्मादुक्तोपनिपच्छेपविषयोऽपि
प्रश्नोऽनुपपन्न एवानवशोपितत्वात् । कस्तर्ह्यभिप्रायः प्रष्टुरित्युच्यते । किं
पूर्वोक्तोपनिपच्छेपतया तत्सहकारिसाधनान्तरापेक्षा । अथ निरपेक्षैव । सा-
पेक्षा चेदपेक्षितविषयामुपनिपदं ब्रूहि । अथ निरपेक्षा चेदवधारय पिप्पलाद-
वन्नातः परमस्तीत्येवमभिप्रायः । एतदुपपन्नमाचार्यस्यावधारणवचनमुक्ता
त उपनिपदिति । ननु नावधारणमिदं यतोऽन्यद्वक्तव्यमित्याह ।
तस्यै तपो दम इत्यादि सत्यं वक्तव्यमुच्यते आचार्येण नतूक्तोपनिप-
च्छेपतया तत्सहकारिसाधनान्तराभिप्रायेण वा । किन्तु ब्रह्मविद्याप्रा-
प्त्युपायाभिप्रायेण वेदैस्तदङ्गैश्च सह पाठेन समीकरणान्तपःप्रभृती-
नाम् । न हि वेदानां शिक्षाद्यङ्गानां च साक्षाद्ब्रह्मविद्याशोपत्व तत्सह-

आ०टा०परमग्रहस्य श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तमेवोत्तरार्थमित्युत्तरग्रन्थेन विद्याप्राप्त्युपाय-
विधानार्थमुक्ताविद्यानिरपेक्षैवेत्यवधारयति । अवधारणार्थत्वं प्रतिवचनस्य चोद्यमु-
खेन स्फुटयति । परमात्मविषयामित्यादिना । किं पूर्वोक्तोपनिपच्छेपतयान्यद-
पेक्षते । शेषशब्देन फलोपकार्यङ्ग विवक्षितम् । सहकारिशब्देनानुपसर्जनमपि समु-
च्चयाहं विवक्षितम् । एवं शिष्याभिप्रायमुपवर्ण्य समाधानमाह । एतदुपपन्नमिति ।
विद्याङ्गत्वहीनै सहपाठान्तपःप्रभृतीनां विद्याङ्गत्व नास्तीत्युक्तम् । तत्र योग्य-

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः स-
वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥

भा०भा० कारिसाधनत्वं वा सहपठितानामपि यथायोग्यं विभज्य विनियोगः स्या-
दिति चेद्यथा सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्राणां यथादैवतं विभागस्तथा तपोदमः-
कर्मसत्यादीनां ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं वेति कल्प्यते । वे-
दानां तदङ्गानां चार्थप्रकाशकत्वेन कर्मात्मज्ञानोपायत्वमित्येवं ह्ययं विभागो
युज्यते । अर्थसंबन्धोपपत्तिसामर्थ्यादिति चेत् । नायुक्तेः । न ह्ययं वि-
भागो घटनां प्राञ्चति । न हि सर्वक्रियाकारकफलभेदबुद्धितिरस्कारिण्या
ब्रह्मविद्यायाः शेषापेक्षा सहकारिसाधनसंबन्धो वा युज्यते । सर्वविषय-
व्यावृत्तप्रत्यगात्मविषयनिष्ठत्वाच्च ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च निःश्रेयसस्य
मोक्षमिच्छन्सदा कर्म त्यजेदेव ससाधनम् । त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः
प्रत्यक्परं पदम् । तस्मात्कर्मणां सहकारित्वं कर्मशेषापेक्षा वा न ज्ञान-
स्योपपद्यते । ततोऽसदेव सूक्तवाकानुमन्त्रणवद्यथायोगं विभाग इति । त-
स्मादवधारणार्थतैव प्रश्नप्रतिवचनस्योपपद्यते । एतावत्येवेयमुपनिषदुक्ता-
न्यनिरपेक्षामृतत्वाय ॥ ३२ ॥ ७ ॥

यामिमां ब्राह्मीमुपनिषदं तवाग्रे ब्रूमेति तस्यैतस्या उक्ताया उपनिषदः

भा०टी० तावशेन शेषशेषीभावः सहपाठस्त्वकिञ्चित्कर इति शङ्कते । सहपठितानामपीति ।
अग्निरिदं हविरजुपतावीवृधवमहो ज्यायोऽरुत । अग्नीपोमविदं हविरजुपेतामवी-
वृधेता महो ज्यायोऽक्रातामित्यादिनैव सूक्तवाकेन सर्वयोगसमाप्तौ देववानुमन्त्र-
णं क्रियते । तत्र यद्यप्यस्मिन्सूक्तवाके बह्व्यो देवताः पठ्यन्ते तथापि यस्मिन्त्या-
गे या देवताहूता तस्या एव विसर्जने योग्यतावशादस्य सूक्तवाकस्य यथा विनि-
योगस्तथा तपःप्रभृतीनामेव विद्याशेषत्वेन विनियोगो भविष्यतीत्यर्थः । भवेत्सू-
क्तवाकस्य विनियोगो योग्यतासम्भवात् । न कर्मणा विद्याविरुद्धत्वेन योग्य-
ताया अयोग्यत्वादित्याह । नायुक्तेरिति । विद्याया विषयपर्यालोचनया फ-
लपर्यालोचनया च नास्ति तत्त्वतः सम्बन्धयोग्यता प्रत्युत कर्मणामनुपयोगात्क-
र्मणा त्याग एव मुमुक्षुणा कर्तव्य इत्याह । सर्वविषयेति । सर्वेभ्य उत्पाद्यादिभ्यः
कर्मगोचरेभ्यो व्यावृत्तो यः प्रत्यगात्मा स एव ब्रह्मरूपेण विद्याया व्यावर्त्तको
विषयस्त्वनिष्ठत्वाद्ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च कर्मवैलक्षण्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ७ ॥
तच्छब्दापोक्षित यच्छब्दं पूरयति । यामिमामिति । प्राप्तिः सगुणविषया निर्गु-

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे
लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥
इति चतुर्थः खण्डः समाप्तः ॥ ४ ॥

भा०भा० शास्त्रुपायभूतानि तपआदीनि । तपः कायेन्द्रियमनसां समाधानम् ।
दम उपशमः । कर्माग्निहोत्रादि । एतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा तत्त्व-
ज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा ह्यमृदितकल्मषस्योक्तेऽपि ब्रह्मण्यप्रतिपत्तिर्विपरीतप्रतिप-
त्तिश्च यथेन्द्रविरोचनप्रभृतीनाम् । तस्मादिह वाऽतीतेषु वा बहुषु ज-
न्मान्तरेषु तपआदिभिः कृतसत्त्वशुद्धेर्ज्ञानं समुत्पद्यते यथाश्रुतम् । यस्य
देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते
महात्मन इतिमन्नवर्णात् । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इति-
स्मृतेः । इतिशब्द उपलक्षणप्रदर्शनार्थः । इत्येवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्पत्तेरुप-
कारकममानित्वमदम्भित्वमित्याद्युपदर्शितं भवति । प्रतिष्ठा पादौ पादा-
विवास्यास्तेषु हि सन्तु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या प्रवर्तते पद्भ्यामिब
पुरुषः । वेदाश्चत्वारः सर्वाणि चाङ्गानि शिक्षादीनि पदकर्मज्ञान-
प्रकाशत्वाद्देवानां तद्रक्षणार्थत्वादङ्गानां प्रतिष्ठात्वम् । अथवा प्रतिष्ठाशब्द-
स्य पादरूपकल्पनार्थत्वाद्देवास्त्वितराणि सर्वाङ्गानि शिरआदीनि । अस्मि-
न्पक्षे शिक्षादीनां वेदग्रहणेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येतव्यम् । अङ्गानि गृहीतेऽ-
ङ्गानि गृहीतान्येव भवन्ति । तदायतनत्वादङ्गानाम् । सत्यमायतनं यत्र
तिष्ठत्पुनिपत्तदायतनं सत्यमिति । अमापिता अकौटिल्यं वाङ्मनःकाया-
नां तेषु ह्याश्रयति विद्या ये अमापाविनः साधवः । नासुरप्रकृतिषु माया-
विषु । न येषु जिह्ममनूतं न माया चेति श्रुतेः । तस्मात्सत्यमायतनमिति
फलप्यते । तपआदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन
ग्रहणं साधनातिशयत्वज्ञापनार्थम् । अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृत-
म् । अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यत इति स्मृतेः ॥ ३३ ॥ ८ ॥
यो वै एतां ब्रह्मविद्यां केनेपितमित्यादिना यथोक्तामेवं महाभागां ब्रह्म

भा०टी० णब्रह्मात्मविषया चेत्यर्थः । पादरूपकल्पनेति । मसिद्धपादसामान्यस्य कल्पि-
तत्वादितरैरप्यङ्गैः कल्पनारूपैर्भेदितव्यमित्यर्थः । तस्यै तपो दमः क्रमेत्यत्रत्येतिशब्द-
स्योपलक्षणार्थत्वात्सत्यमपि सङ्गर्हातव्यं कथं पृथगुच्यत इत्याशङ्क्याह । तपआ-
दिष्वेवेति ॥ ३३ ॥ ८ ॥

सगुणविद्यायाः क्रममुक्त्यर्थत्वाक्रमेण प्राप्यं यत्कैवल्यं निर्गुणविद्याफलं तत्पू-
बोक्तमिहोपसंग्रहयते इत्याह । यो वै एतामित्यादिना ॥ ३४ ॥ ९ ॥

सहना० आप्यायन्तु० सन्तु । इति सामवेदीयतल-
वकारोपनिषत्समाप्ता ॥ ॐ तत्सत् ॥

रा०भा० ह देवेभ्य इत्यादिस्तुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेदामृतत्वं हि विन्दत इत्युक्त-
मपिब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयते । अपहृत्य पाप्मानमविद्याकामकर्मलक्षणं
संसारबीजं विधूयानन्तेऽपर्यन्ते । स्वर्गे लोके सुखात्मके ब्रह्मणीत्येतदनन्ते
इति विशेषणान्न त्रिविष्टपेऽनन्तशब्द औपचारिकोऽपि स्यादित्यत आह ।
ज्येये इति । ज्येये ज्यायसि सर्वमहत्तरे स्वात्मनि मुख्य एव अतितिष्ठति ।
न पुनः संसारमापद्यत इत्यभिप्रायः । इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ तलवकारोपनिषत्पद-
भाष्यं समाप्तम् ॥ ३४ ॥ ९ ॥

योऽसौ सर्वेश्वरो विष्णुः सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।

शुद्धो बोधाम्बुधिः साक्षात्सोऽहं नित्योऽभयः प्रभुः ॥ १ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छ्रद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमदा-
नन्दशानकृतौ श्रीमच्छाङ्करतलवकारोपनिषद्भाष्यटिप्पणं

संपूर्णम् ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॐ हरिः ॥

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

शा०भा०त्वात्संसारबीजमज्ञानमुच्चिच्छित्तसतः प्रत्यगात्मविषयजिज्ञासोः केनेपि-
 तमित्यात्मस्वरूपतत्त्वविज्ञानायायमध्याय आरभ्यते । तेन च मृत्युपदमज्ञान-
 मुच्छेत्तव्यं तत्तन्त्रो हि संसारो यतः । अनधिगतत्वादात्मनो युक्ता तद-
 धिगमाय तद्विषया जिज्ञासा । कर्मविषये चानुक्तिः । तद्विरोधित्वात् ।
 अस्य विजिज्ञासितव्यस्यात्मतत्त्वस्य कर्मविषयेऽवचनम् । कस्मादिति चेदा-
 त्मनो हि यथावद्विज्ञानं कर्मणा विरुध्यते । निरतिशयब्रह्मस्वरूपो ह्यात्मा
 विजिज्ञापयिषितस्तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमित्यादिश्रुतेः । नहि स्वा-
 राज्येऽभिषिक्तो ब्रह्मत्वं गमितः कंचन नमितुमिच्छत्यतो ब्रह्मास्मीति संबुद्धो
 न कर्म कारयितुं शक्यते । न ह्यात्मानंमवाप्तार्थं ब्रह्म मन्यमानः प्रवृत्तिं प्र-
 योजनवर्तां पश्यति । न च निष्प्रयोजना प्रवृत्तिरतो विरुध्यत एव कर्म-
 णा ज्ञानम् । अतः कर्मविषयेऽनुक्तिर्विज्ञानविशेषविषयैव जिज्ञासा । कर्मा-

भा०टी०इति हेतुहेतुमद्भावा इत्यर्थः । आत्मस्वरूपब्रह्मतत्त्वविज्ञानायायमध्याय आरभ्यते
 चेत्किं तेन विज्ञानेन फलं स्यादित्यत आह । तेन चेति । यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्याम-
 ज्ञानतन्त्रा संसारप्रमिद्धिस्तदुच्छेदेनात्यन्तिकसंसारोच्छेदः फलमित्यर्थः । मृत्युकार-
 णमात्माज्ञानमुच्छेत्तुमिच्छत आत्मजिज्ञासा जायत इत्युक्तं तदमत्र । अहंप्रत्य-
 येनैवात्मनोऽधिगत्वाधिगते जिज्ञासानुपपत्तोरित्याशङ्क्याह । अनधिगतत्वादिति ।
 अहंप्रत्ययस्य मनुष्यत्वादिसमानाधिकृतस्य व्यतिरिक्तात्मप्रमापक्त्वाभिद्भेवादीनां
 विमतिपत्तिदर्शनाच्च युक्ता जिज्ञामेत्यर्थः । तथापि कर्मकाण्डे देहव्यतिरिक्तस्यात्मनो
 विषयपेक्षितत्वेन निरूपितत्वात्पुनर्जिज्ञासानुपपत्तौ कथं जिज्ञामोरुपनिपदारभ्यत
 इत्याशङ्क्याह । कर्मविषय इति । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः परलोकसंबन्ध्या-
 त्मेत्येतावदेव स्वर्गकामादिचोदनाभिरपेक्षित नतु ब्रह्मात्मतत्त्व तस्य कर्मविरुद्धत्वात्त-
 त्तजिज्ञासा युक्त्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति । अस्मेत्यादिना । निरतिशयब्र-
 ह्मस्वरूप आत्मोपनिपदि विजिज्ञापयिषिवोऽस्तु । कथमेतावता कर्मणा विरोध इ-
 त्याकाङ्क्षायामाह । नहीति । देवताराधनरूपो हि यागो ब्रह्मविद्य सर्वदेवतात्मभूतः
 पशुभावाच्च व्यावृत्तः कथं देवतां प्रणमेदित्यर्थः । ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं कर्मविरुद्धं चे-
 त्त्तर्हि श्रुत्या ब्रह्मात्मत्वोपदेशेनार्थात्मर्कं तित्याजयिषितामित्यननुष्ठानमेव प्रमन्येतातो
 जिज्ञासाहेतुत्वेनाभिमतः कर्मकाण्डेन संबन्धोऽसंगत इत्याशङ्कामुद्राव्याभिहितं

केनेपितां वाचमिमां वदन्ति

शा०मा०नारम्भ इतिचेन्न । निष्कामस्य सस्कारार्थत्वात् । यदि ह्यात्मविज्ञानेना-
त्माविद्याविषयत्वात्परित्याजयिषित कर्म ततः । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरा-
दस्पर्शनं वरमित्पनारम्भ एव कर्मणः । श्रेयानल्पफलत्वादायासबहुलत्वात्त-
च्चज्ञानादेव च श्रेय प्राप्तेरितिचेत्सत्यम् । एतदविद्याविषय कर्माल्पफलत्वा-
दिदोषवद्बन्धरूप च सकामस्य । कामान्यः कामयते इति तु कामयमान
इत्यादिश्रुतिभ्यः । न निष्कामस्य । तस्य तु सस्कारार्थान्येव कर्माणि
भवन्ति तन्निर्वर्तकाश्रयप्राणविज्ञानसाहितानि । देवयाजी श्रेयानात्मयाजी
वेत्युपक्रम्यात्मयाजी तु करोतीद मेऽनेनाङ्गं सस्क्रियत इति सस्कारा-
र्थमेव कर्माणीति वाजसनेपके । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीये क्रियते
तनुः । यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि मनीषिणामित्यादिस्मृतेश्च ।
प्राणादिविज्ञानं च केवल कर्मसमुच्चित वा सकामस्य प्राणात्मप्राप्त्यर्थमेव भव-
ति । निष्कामस्य त्वात्मज्ञानप्रतिबन्धनिर्माणार्थं भवति । आदर्शनिर्माणवत् ।
उत्पन्नात्मविद्यस्य त्वनारम्भो निरर्थकत्वात् । कर्मणा वध्यते जन्तुर्विद्यया
च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतप पारदाशेन इति । क्रियापथ-

आ०टी०सबन्ध समर्थयति । कर्मानारम्भ इत्यादिसूत्रेण । उत्पत्तिविविधिविहिताना कर्मणा
सस्कारार्थत्वे प्रमाणमाह । देवयाजी श्रेयानित्यादिना । फलकामनया देवान्यो-
यजते स किं श्रेयानुतात्मशुद्ध्यर्थमेव स्वर्गाद्यासङ्गं हित्वा यो यजते स आत्म-
याजी श्रेयानितिप्रश्न कृत्वाऽऽत्मयाजी श्रेयानिति निरूपित शतपथे कामानुपघात-
साहित मे ममाङ्गमनेन कर्मणा सस्क्रियत इति सस्कारार्थत्वेनैव करोति न कामवश-
ग इत्यर्थे । ब्राह्मी ब्रह्मज्ञानार्हा । क्रियते तनुरिति । तनुस्थ आत्मा लक्ष्यते ।
ननु प्राणाद्युपासन प्राणादिभावप्राप्त्यर्थमेव तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्य सलोकता
जयतीतिश्रुते । कथमुक्त कर्मनिर्वर्तकाश्रयप्राणोपासनसाहितानि कर्माणि सस्कारा-
र्थानीति वत्राह । प्राणादिविज्ञानं चेति । विविदिषावाक्येन यज्ञाद्युपलक्षितस्य
सर्वस्य कर्मण आत्मज्ञानार्थत्वेन विनियुक्तत्वादुपासनस्य च मानसकर्मत्वादात्मज्ञान-
प्रतिबन्धकस्य कल्मषस्य निवर्हणद्वारेण स्याद त्मज्ञानार्थत्वमित्यर्थः । अज्ञाभि-
प्रायेण समयोजनत्वात् प्रत्यनारम्भप्रसङ्ग आश्रयहीन इत्युक्तम् । ज्ञान्यभिप्रायेण
चनिष्ठाऽऽपादनस्येष्टापादनरूपत्वात्प्रसङ्गस्याऽऽमामत्वमाह । उत्पन्नात्मविद्य-
स्पेति । न केवल श्रुतिप्रामाण्यादेव विवेकिनः कर्मानारम्भ साध्यसिद्धी साधन
चाद्रियत इतिलौकिकन्यायाच्च कर्मानारम्भ भिद् इत्यर्थः । ज्ञानफले केवल्येऽनुप-

चक्षुः श्रोत्रं

शा०भा०श्रैव पुरस्तात्संन्यासश्च तपोः संन्यास एवात्यरेचपदिति त्यागेनैके नान्यः
 पन्था विद्यत इत्यादिश्रुतिभ्यश्च न्यायाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि सं-
 स्कारद्वारेण ज्ञानस्य ज्ञानेन त्वमृतत्वप्राप्तिरमृतत्वं हि विन्दते विद्यया वि-
 न्दतेऽमृतमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । नहि नद्याः पारगो नावं न मुञ्चति
 यथेष्टदेशगमनं प्रति स्वातन्त्र्ये सति । नहि स्वभावसिद्धं वस्तु सिपाथयि-
 पति साधनैः स्वभावसिद्धश्चात्मा तथा नाऽऽपिपयिपितः । आत्मत्वे सति
 नित्याप्तत्वात् । नापि विचिकारयिपितः आत्मत्वे सति नित्यत्वादविका-
 रित्वादविपयत्वादमूर्तत्वाच्च । श्रुतेश्च न वर्धते कर्मणेत्यादि । स्मृतेश्चाविकार्योऽ-
 यमुच्यत इति । नच संचिकीर्षितः । श्रद्धमपापविद्धमित्यादिश्रुतिभ्यः । अन-
 न्यत्वाच्च । अन्येनान्यत्संस्क्रियते । नचात्मनोऽन्यभूता क्रियाऽस्ति न च
 स्वैनेवात्मना स्वमात्मानं संचिकीर्षेत् । न च वस्त्वन्तराधानं नित्यप्राप्तिर्वा
 वस्त्वन्तरस्य नित्या । नित्यत्वं चेष्टं मोक्षस्य । अत उत्पन्नविद्यस्य कर्मार-
 म्भोऽनुपपन्नः । अतो व्यावृत्तवाद्यबुद्धेरात्मविज्ञानाय केनेपितमित्याद्यार-
 म्भः । प्रवृत्तिलिङ्गाद्विशेषार्थः प्रश्न उपपन्नः । रथादीनां हि चेतनावदधि-
 ष्टितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा नानधिष्ठितानाम् । मनआदीनां चाचेतनानां प्रवृत्ति-
 र्दृश्यते । तद्वि लिङ्गं चेतनावतोऽधिष्ठानुरस्तित्वे । करणानि हि मनआदीनि

आ०टी०योगाच्च ज्ञानिनः कर्मानारम्भ इष्ट इत्याह । नहि स्वभावसिद्धमित्यादिना ।
 उत्पत्तिराप्तिर्विकृतिःसंस्कृतिश्चेति चतुर्विधं क्रियाफलं स्वरूपावस्थाने कैवल्ये न
 संभवतीत्युक्तम् । यदिच परमानन्दगुणस्यात्मन्याधानं ब्रह्माण्डाद्वहिःस्थितब्रह्ममा-
 सिर्वा जीवस्य कैवल्यं कल्प्यते । तर्ह्यनित्यत्वं दुर्वारमित्याह । नच वस्त्वन्तराधा-
 नमिति । एवमुपनिषदारम्भं संभाव्य वाक्यस्यार्थं मंगृह्णाति । प्रवृत्तिलिङ्गादिति ।
 शिष्याचार्ययोः प्रश्नप्रतिवचनरूपा श्रुतिः सुखप्रतिपर्यया प्रवृत्ता तत्र प्रश्नः कि-
 ज्ञावेऽज्ञावे वेविचोघनिरामाय सामान्यतो ज्ञावेऽपि विशेषवक्षाज्ञावे संभवति वि-
 कल्पकरणवदितिसंनिवमेतद्विद्वेषोक्ति । रथादीनां हीति । मनआदीनामेव चेतन-
 स्वादचेतनप्रवृत्तित्वादित्यसिद्धोहेतुरिति नाशङ्कनीयमित्याह । करणानि हीति ।
 अन्यत्रमना भूवृत्तादशमित्यादिलोकानुभवान्मनआदीनां करणत्वं सिद्धं ततः प्र-
 र्धापवदचेतनत्वं सिद्धमित्यर्थः । इच्छामात्रेणेति प्रयत्नाद्यभावो लक्ष्यते नविच्छांऽ-
 सित्वं निर्विकारवाया विवक्षितत्वात् । धेपितमिनेतीवशब्दाध्याहारेण किमिति
 व्याख्यातम् । यथा राज्ञ इच्छामात्रेण काचिद्वृत्त्यप्रवृत्तिः काचिच्च वागादिव्यापा-

क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो

भा०निपमेन प्रवर्तन्ते । तन्नासति चेतनावत्पधिष्ठातयुपपद्यते । तद्विशेषस्य चानधिगमाच्चेतनावत्सामान्ये चाधिगते विशेषार्थः प्रश्न उपपद्यते । केनेपितं केनेष्टं कस्येच्छामात्रेण मनः पतति गच्छति स्वविषये नियमेन व्याश्रियत इत्यर्थः । मनुतेऽनेनेति विज्ञाननिमित्तमन्तःकरणं मनःप्रेषितमिवेत्युपमार्थः । नत्वपितप्रेषितशब्दयोरर्थाविह संभवतः । न हि शिष्यानिव मनआदीनि विषयेभ्यः प्रेषयत्यात्मा विविक्तनित्याचितस्वरूपतया तु निमित्तमात्रं प्रवृत्तौ नित्यचिकित्साधिष्ठानृवत् । प्राणइति नासिकाभवः । प्रकरणात्प्रथमत्वम् । चलनक्रियायाः प्राणनिमित्तत्वात्स्वतो विषयाऽवभासमात्रं करणानां प्रवृत्तिः । चलिक्रिया तु प्राणस्यैव मनआदिषु तस्मात्प्राथम्यं प्राणरप प्रैति गच्छति युक्तः प्रयुक्त इत्येतत् । वाचो वदनं किंनिमित्तं प्राणिनां चक्षुःश्रोत्रयोश्च को देवः प्रयोक्ता । करणानामधिष्ठाता चेतनावान्यः स किं विशेषण इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनं निर्विशेषस्य निमित्तत्वार्थम् । विक्रियादिविशेषरहितस्यात्मनो मनआदिप्रवृत्तौ निमित्तत्वमित्येतेच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनस्यार्थः । अनुगमात्तदनुगतानि ह्यत्रास्मिन्नर्थेऽक्षराणि । फथं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रत्वम् । शब्दोपलब्धृक्-

भा०टी०रेण तद्वदिह किं न स्यादित्याशङ्क्याह । नत्विति । सक्रियस्य सर्वस्यानित्यत्वाऽवधारितत्वान्निष्क्रियं वस्तु पिष्टच्छिपितं तवो नार्थभेदः संभवतीत्यर्थः । विषयेभ्य इति । विषयग्रहणार्थं नित्यचिकित्सायामधिष्ठातुश्चकोरस्य संनिधिमानेण यथा राजभोजनादिप्रवृत्तिनिमित्तत्वं तद्वदित्यर्थः । प्रकरणादिति । करणसंनिधानादित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रतिवचनवाक्यार्थसंग्रहं विवृणोति । विक्रियादीत्यादिना । मनआदीनां यः प्रवर्तकः स किंविशेष इतिप्रश्नस्य निर्विशेषवैव विशेष इत्युत्तरम् । क्रियाया गुणस्य संबन्धस्य वा विशेषस्य व्यावर्तकधर्मस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्क्रियादिमत्वे घटादिवदनात्मत्वमसद्भादतो निर्विशेषचैतन्यात्मकोऽहमित्येव ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । नचाभावेन सद्व्यत्प्रसङ्गः । तस्य पृथक्सत्त्वाभावात्स्वरूपेण व्यवहाराद्भवात्सुक्तम् । अन्यत्र यदि शौक्यादिवत्कोऽपि विशेषोऽभविष्यत्तदा तमवस्यत् । श्रुतिस्वरूपलक्षणवृत्त्यैव प्रतिवचनं ह्युवाणा निर्विशेषत्व मन्यत इति श्रुत्यक्षरानुसाराद्रम्यत इत्याह । अनुगमादिति । निर्विशेषत्ववाचकपदाभावात्कथं निर्विशेषेऽक्षरानुगम इत्याह । फथमिति । निर्वि-

यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः ।

शा०भा० पतयाऽवभासकत्वं न स्वतः श्रोत्रस्याचिद्रूपत्वात् । आत्मनश्च चिद्रूपत्वात् । यच्छ्रोत्रस्योपलब्धृत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युच्यते । यथा क्षत्रस्य क्षत्रं यथा वोदकस्यौष्ण्यमग्निनिमित्तमिति दग्धुरप्युदकस्य दग्धाऽग्निरुच्यते । उदकमपि ह्यग्निसंयोगादग्निरुच्यते । तद्द्वदनित्यं यत्संयोगादुपलब्धृत्वं तत्करणं श्रोत्रादि । उदकस्येव दग्धृत्वमनित्यं हि तत्र तत् । यत्र तु नित्यमुपलब्धृत्वमप्राविष्यैष्ण्यं स नित्योपलब्धि-

भा०टी०शेषस्य वाचकशक्त्या वाक्यार्थत्वाभावेऽप्युपलक्षणवृत्त्या भविष्यतीत्याभिप्रेत्य श्रोत्रशब्दस्य तावन्मुख्यार्थेमाह । गृणोतीति । शब्दावभासकत्वं स्वशक्त्यैव भविष्यति श्रोत्रस्य कथं तस्य शब्दावभासकत्वेनात्मोपलक्षयितव्य इत्याकाङ्क्षायामाह । शब्दोपलब्धृरूपतयेति । शक्तिः सतः प्रकाशमानस्यैव वाच्या नासतोऽप्रकाशमानस्य नरत्रिषाणायमानत्वेन शक्तिमत्वानुपपत्तेः । सत्ताप्रकाशश्चात्मरूपं तद्रेदे मानामावादात्त उपलब्धृत्वादात्म्येनैव श्रोत्रस्यावभासकत्वं न स्वातन्त्र्येण जडत्वात् । जडस्य च सत्ताहीनत्वाच्छ्लुक्तिरूप्यस्येवेत्यर्थः । श्रोत्रस्यावभासकत्वमुपलब्धृत्वादात्म्येनेति यद्युपलब्धोपलक्ष्यते तर्ह्युपलब्धुरप्यवभासकत्वमन्याधीनमित्यनवस्था प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । आत्मनश्चेति । स्वप्रकाशत्वादुपलब्धुः सत्ताप्रतीत्योरनन्यायत्तत्त्वान्नानवस्थेत्यर्थः । भवत्वेवमनवस्थाऽभावः । तथापि कथं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यात्मोच्यत इत्याशङ्क्याह । यच्छ्रोत्रस्येति । तदात्मनिमित्तत्वादिदिति । तस्यात्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युपलक्ष्यते निर्विशेषं चैतन्यमात्रमित्यर्थः । यथा क्षत्रस्येति । क्षत्रजाविनियामकं कर्म क्षत्रमित्युच्यते येत्यर्थः । यदि श्रोत्रादिसाक्ष्यात्माऽस्ति कथं लोकायतिक्रादेः श्रोत्रादिष्वेवोपलब्धृत्वव्यवहार इत्याशङ्क्याह । उदकमपीति । तद्दुपलब्धृत्वं चच्छ्रोत्रादिपूपलब्धृत्वव्यवहार इत्यर्थः । भवन्मते तर्हि नित्योपलब्धिस्वभाव आत्मेति श्रोत्रादेः करणत्वं न स्यात् । क्रियायां हि करणापेक्षेत्वाकाङ्क्षायामाह । अनित्यं षदिति । प्रमातुर्यत्संबन्धादनित्यमुपलब्धृत्वं भवति बुद्धिपरिणामैस्तच्छ्रोत्रादिकरणं बुद्धिवृत्त्यपेक्षया भवतीत्यर्थः । श्रोत्रादिसंगते प्रमातर्यनित्योपलब्धृत्वमंभवेऽपि तवामङ्गस्य साक्षिणः कथमुपलब्धृत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याह । यत्र त्विति । उक्तमर्थं संक्षिप्याह । श्रोत्रादिष्विति । श्रोत्रादिषु निमित्तेषु मत्सु श्रोत्रादिमंहते प्रमातरि श्रोत्रैत्वादिरूपोपल-

जतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

शा०भा०स्वरूपत्वाद्गधेवोपलब्धोच्यते । श्रोत्रादिषु श्रोतृत्वाद्युपलब्धिरनित्या नित्याचात्मन्यतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यक्षराणामर्थाणुगमादुपपद्यते निर्विशेषस्योपलब्धिस्वरूपस्यात्मनो मनआदिप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति । मनआदिष्वेवं यथोक्तम् । वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इति विभक्तिद्वयं सर्वत्रैव द्रष्टव्यम् । कथं पृष्टत्वात्स्वरूपनिर्देशः प्रथमयैव च निर्देशः । तस्य च ज्ञेयत्वात्कर्मत्वमिति द्वितीया । अतो वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इत्यस्मात्सर्वत्रैव विभक्तिद्वयम् । यदेतच्छ्रोत्राद्युपलब्धिनिमित्तं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिलक्षणं नित्योपलब्धिस्वरूपं निर्विशेषमात्मतत्त्वं बुद्ध्याऽतिमुच्यानवबोधनिमित्ताध्यारोपिताद्बुद्ध्यादिलक्षणात्संसारान्मोक्षणं कृत्वा धीरा धीमन्तः प्रेत्यास्माल्लोकाच्छरीरात्प्रेत्य वियुज्यान्पस्मिन्नप्रतिसंधीपमाने निर्निमित्तत्वादमृता भवन्ति सति ह्यज्ञाने कर्माणि शरीरान्तरं प्रतिसंदधते आत्मावबोधे तु सर्वकर्मारम्भनिमित्ताज्ञानविपरीतविद्यामिविप्लुष्टत्वात्कर्मणामित्यनारम्भेऽमृता एव भवन्ति । शरीरादिसंतानाविच्छेदप्रतिसंधानाद्यपेक्षयाऽध्यारोपितमृत्युवियोगात्पूर्वमप्यमृताः सन्तो नित्यात्मस्वरूपत्वादमृता भवन्तीत्युपचर्यते ॥ २ ॥

भा०टी० विधिरित्युपलब्धत्वामित्यर्थः । मनसो मन इत्यादिष्वेवमितिदिशति । मनआदिष्वेवमिति । न्यायसामान्याद्यथोक्तं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । नहि मनसो मनस्त्वं वाचो वाक्त्वं वा स्वातन्त्र्येण संभवति । अध्यस्तत्वादतोऽधिष्ठानसत्ताप्रकाशाभ्यामेव सत्ताप्रकाशत्वं मनआदेः । तच्चाधिष्ठानं निर्विशेषमेवोपलक्षयितव्यम् । विशेषत्वेऽध्यस्तत्वप्रसङ्गादितिभावः । विभक्तिद्वयनिर्देशात्पर्यमाह । वाचो हेत्यादिना । मनआदेः प्रवर्तकः किं स्वभाव इतिपृष्टत्वात्स्वरूपनिर्देशः कर्तव्यः । स च प्रथमया । निर्देशे प्रथमा प्रोक्तेतिस्मरणादित्यर्थः । अतिमुच्य धीरा इत्युत्तरं वाक्यं साध्याहारं योजयति । यदेतदित्यादिना । एतद्बुद्ध्याऽमृता भवन्तीति संबन्धः । तादात्म्येनाध्यारोपितो यो बुद्ध्यादिरनवबोधनिमित्तः संभारस्ततो मोक्षणं तादात्म्याध्यासनिवृत्तिर्दृष्टं फलम् । अमृता भवन्तीति विदेहमुक्तिरदृष्टं फलमित्यर्थः । कर्मणां संबन्धानुपपत्तिरिति विशेषः । निमित्ताभावाच्छरीरान्तराद्यनारम्भेऽमृता भवन्तीति प्रयोगादागन्तुकत्वममृतत्वस्येति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाह । शरीरादीति । अनादिभवपरेपरया शरीरयोसंपरस्ताच्च भविष्यामीति शरीरादिसंतानाविच्छेदस्य प्रतिसंधानाद्यपेक्षयाऽध्यासः कामादिदोषकम्पनं चेतस्मादध्यारोपितो यो मृत्युस्त्वद्वियोगापेक्षयाऽमृतत्वस्य भवनमौपचारिकमित्यर्थः ॥ २ ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो

शा०भा०न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्युक्तेऽपि पर्यनुयोगे हेतुरप्रतिपत्तेः । श्रोत्रस्य श्रो-
त्रमित्येवमादिनोक्तेऽप्यात्मतत्त्वेऽप्रतिपन्नत्वात्सूक्ष्मत्वहेतोर्वस्तुनः पुनःपुनः
पर्यनुपुयुक्षाकारणमाह । न तत्र चक्षुर्गच्छतीति । तत्र श्रोत्राद्यात्मभूते चक्षु-
रादीनि वाक्चक्षुषोः सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थत्वान्न विज्ञानमुत्पादयन्ति । सुखा-
दिवर्त्तहिं शृणोतान्तःकरणेनात आह । नो मनः । न सुखादिवन्मनसो विपयस्तत् ।
इन्द्रियाविपयत्वात् । न विज्ञो न विजानीमोन्तःकरणेन यथैतद्ब्रह्म मनआदि-
करणजातमनुशिष्यादनुशासनं कुर्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं भवेत्तथाऽविपयत्वा-
न्न विज्ञो न विजानीमः । अथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्म विशेषेण
दर्शयेत्युक्त आचार्य आह न शक्यते दर्शयितुं कस्मान्न तत्र चक्षुर्गच्छती-
त्यादि पूर्ववत्सर्वमत्र तु विशेषो यथैदनुशिष्यादिति । यथैतदनुशिष्यात्प्रतिपा-
दयेत् । अन्योऽपि शिष्यानितोऽन्येन विधिनेत्यभिप्रायः । सर्वथापि ब्रह्म
बोधयेत्युक्त आचार्य आह । अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीत्यागम-
म् । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वम् । यो हि ज्ञाता स एव सः । सर्वात्मकत्वात् ।
अतः सर्वात्मनो ज्ञातुर्ज्ञानन्तराभावाद्द्विदितादन्यत्वम् । स वेत्ति वेद्यं न च तस्या-
स्ति वेत्तेति च मन्त्रवर्णात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति च वाजसनेयके ।
अपिच व्यक्तमेव विदितं तस्मादन्यदित्यभिप्रायः । यद्विदित व्यक्तं तद-
न्यविपयत्वादल्पं सविरोधं ततोऽनित्यमतएवानेकत्वादशुद्धमत एव तद्विल-

आ०टी० न तत्र चक्षुर्गच्छतीतिवाक्यार्थे संश्लक्षति । आचार्येणोक्तेषु तत्त्वे शिष्यस्याप-
विपत्तेर्हेतोः पर्यनुयोगे हेतुर्न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्येतद्विवृणोति । श्रोत्रस्य श्रोत्रमि-
त्यादिना । आत्मा नेन्द्रियविपयोऽभौतिकत्वान्नरविषाणत्र । मनश्चेन्द्रियं प्रसि-
द्धं तवस्तस्याप्यविपय इत्याह । इन्द्रियाविपयत्वादिति । न विज्ञो न विजानी-
म इत्याद्यभ्याम. सर्वथान्त. करणाविपयत्वस्यापनार्थः । आक्षेपपरतया व्याख्या-
य शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे । अथवेत्यादिना । इत उपलक्षणप्रकारादन्येन प्र-
कारेण न शक्यते दर्शयितुं क्रियागुणादिविशेषशून्यत्वादित्यर्थः । आगममित्युपदे-
शपारपर्यमाहेतिसम्बन्धः । आगमस्यार्थमाह । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वमिति ।
अन्यदात्मनो विदितमविदितं वा स्यादतो विदितत्वाविदितत्वनिषेधेनात्मनोऽन्यत्र
ब्रह्मत्वं विदुषा विनिवर्त्याऽऽत्मा ब्रह्मेत्युपदिष्ट भवतीत्यर्थः । विदितान्यत्वे युक्तिमा-
ह । यो हीत्यादिना । विदितान्यत्ववचनस्यार्थिकमर्थमाह । अपिचेति । का-
र्याद्विद्यावृत्तिः सिद्धचतीत्यर्थः । आत्मा यद्यप्यन्यतो विज्ञान नापेक्षते तथापि स्व-
भाहकत्वात्स्वस्मादेव विज्ञानमपेक्षते तेन विज्ञानानपेक्षत्वमिदमित्याशङ्क्याह ।

न विद्वो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यान्यदेव

भा०भा०क्षणं ब्रह्मेति सिद्धम् । अस्तु तर्ह्यविदितम् । न विज्ञानानपेक्षत्वात् । यद्ध्य-
विदितं तद्विज्ञानापेक्षमविदितविज्ञानाप हि लोकप्रवृत्तिः । इदं तु विज्ञाना-
नपेक्षं कस्माद्विज्ञानस्वरूपत्वात् । न हि यस्य यत्स्वरूपं तत्तेनान्यतोऽपेक्ष्य-
ते । न च स्वत एवापेक्षा । अनपेक्षमेव । सिद्धत्वात्प्रदीपः स्वरूपाभिव्यक्तौ न
प्रकाशान्तरमन्यतोऽपेक्षते स्वतो वा यद्ध्यनपेक्षं तत्स्वत एव सिद्धं प्रकाशा-
त्मकत्वात्प्रदीपस्यापेक्षितोऽप्यनर्थकः स्यात् । प्रकाशे विशेषाभावात् ।
नहि प्रदीपस्य स्वरूपाभिव्यक्तौ प्रदीपप्रकाशोऽर्थवान् । न चैवमात्म-
नोऽन्यत्र विज्ञानमस्ति येन स्वरूपविज्ञानेऽप्यपेक्ष्यते । विरोध इतिचेन्नान्य-
त्वात् । स्वरूपविज्ञाने विज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानान्तरं नापेक्षत इत्येतदसत् ।
दृश्यते हि विपरीतज्ञानमात्मनि सम्यग्ज्ञानं च न जानाम्यात्मानमिति श्रुते-
श्च । तत्त्वमस्यात्मानमेवावेदेत वै तमात्मान विदित्वेति च । सर्वत्र श्रुतिष्वात्म-
विज्ञाने विज्ञानान्तरापेक्षत्वं दृश्यते तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिविरोध इतिचेन्न ।
कस्मात् । अन्यो हि स आत्मा बुद्ध्यादिकापकरणसंघाताभिमानसंतानावि-

भा०टी०नच स्वत एवेति । स्वभावतयाऽनपेक्षमेव सिद्धत्वादपेक्षाशब्दार्थो न घटते स्वग्रा-
हकत्वं चाभिद्धं स्ववृत्तिविरोधादित्यर्थे । विज्ञान सजातीयानपेक्षप्रकाशत्वात्प्रदी-
पवदित्यनुमानमभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह । नहीति । तमोश्चस्वये ह्यालोकापेक्षा तदभाव
आलोक्ये स्वत एव सिद्ध इत्यर्थे । प्रदीपस्य तेजसस्य तेजसान्तरानपेक्षत्वेऽपि वि-
जातीयप्रकाशस्य ज्ञानस्यापेक्षा स्वव्यवहारेऽपि दृष्टा तथा ब्रह्मणोऽपि विजातीय-
ज्ञानापेक्षा भविष्यतीति न च वाच्यमित्याह । नचैवमात्मन इति । ब्रह्मणोऽन्य-
स्य सर्वस्याज्ञानात्मकत्वाद्दानसभावनेव नास्त्यन्यत्र ततो न विजातीयज्ञानापेक्षमपि
ब्रह्मेत्यर्थे । ज्ञानानपेक्षत्वे लौकिकानुभवविरोध शास्त्रविरोध चोद्भाव्य परिहरति ।
विरोध इतिचेन्नान्यत्वादिति । सूत्रस्य पूर्वपक्षभाग विभजते । स्वरूपविज्ञान
इत्यादिना । विज्ञानानपेक्षत्व ब्रह्मणोऽपि । सापेक्षत्व जीवशब्दवाच्यस्योपावि-
विशिष्टस्यानुभूयतेऽतो भिन्नविषयत्वात् विरोध इत्याह । न कस्मादित्यादिना ।
बुद्ध्यादी कार्यकरणमवाते य आत्माभिमानसत्त्वानोऽनादिभवपरपरामापितवत्स्या-
विच्छेदरूपमनिर्वाच्यमज्ञानलक्षण चिन्ह यस्य चित्प्रविधिम्भस्य स तपोक्त । चि-
दग्नं क्षनिर्वाच्यमज्ञान चैतन्यमवाच्छिद्य स्वावच्छिन्ने यथास्वरूपावभाम प्रतिष-
द्ध्य मोक्ष्याद्यध्यामहेतुर्भवति । तस्मादनिवेकान्मको जीव इत्युच्यते बुद्धे-

तद्विदितादथो अविदितादधि ।

शा०भा० च्छेदलक्षणोऽविवेकात्मको बुद्धचवभासप्रधानश्चक्षुरादिकरणो नित्यचित्स्वरूपात्मान्तःसारो यत्रानित्यं विज्ञानमवभासते । बौद्धप्रत्ययानामाविर्भावतिरोभावधर्मकत्वात्तद्धर्मतयैव विलक्षणमपि चावभासते । अन्तःकरणस्य मनसोऽपि मनोन्तर्गतत्वात्सर्वान्तरश्रुतेः । अन्तर्गतेन नित्यविज्ञानस्वरूपेणाकाशवदप्रचलितात्मनाऽन्तर्गर्भभूतेन बाह्यो बुद्ध्यात्मा तद्विलक्षण अचिर्भिरिवाग्निः प्रत्ययैराविर्भावतिरोभावधर्मकैर्विज्ञानाभासरूपैरनित्यैरनित्यविज्ञान आत्मा सुखी दुःखीत्यभ्युपगतो लौकिकैरतोऽन्यो नित्यविज्ञानस्वरूपादात्मनः । तत्र हि विज्ञानापेक्षा विपरीतज्ञानत्वं चोपपद्यते न पुनानित्यविज्ञाने । तत्त्वमसीतिवोधोपदेशो नोपपद्यत इति चेत् । आत्मानमेवावेदित्येवमादीनि च नित्यवोधात्मकत्वात् । नह्यादित्योऽन्ये-

आ०टी० रन्तःकरणस्य यथा यथा नीलपीताद्याकारावभासा जायन्ते तथा तथा चित्प्रतिबिम्बः प्रमावृत्तादिरूपेण भावीति तत्प्रधानोऽध्यस्त्वस्य विशिष्टस्य तत्सत्तयैव सत्त्वाद्विशिष्टान्तर्निष्ठो य आत्मा नित्यचित्स्वरूपः स एव सारो यस्मिन्स तथोक्तः । बुद्धिपरिणामरूपाणां नीलपीतादिप्रत्ययानामुत्पन्नविनाशवत्त्वात्तदुपरक्तरूपेणानित्यं चैतन्यं यत्रावभासते सोऽन्यो जीवः । सर्वाण्येतानि जीवविशेषणान्यन्यत्वस्फुटीकरणार्थानि न केवलमनित्यत्वम् । विशिष्टोपाधिरूढतया विज्ञानस्य तद्धर्मतयैवावभासते मनुष्योऽहं जानामीति प्रतिशरीरं विलक्षणमपि चैतन्यमवभासते विशिष्टभेदादित्यर्थः । परमार्थतः कौटुशं चैतन्यं यस्य विशिष्टधर्मतावभासते तत्राह । अन्तःकरणस्येति । ननु विशेषणसंबन्धात्स्वरूपे समारोपितो विशिष्टो भाति तस्य मिथ्यात्वात्कथमात्मत्वव्यवहारास्पदत्वं तत्राह । अन्तर्गतेनेति । विशिष्टान्तर्गतेन चित्स्वरूपेण तादात्म्याद्वाह इत्यनात्मापि बुद्धिविशिष्ट आत्मेत्युपगतो लौकिकैरितिसंबन्धः । अत इत्युक्तधर्मवत्त्वादस्तु नित्यविज्ञानाद्विलक्षणो जीवः । कथमेतावता विरोधः परिहृत इत्याकाङ्क्षायामाह । तत्र हीति । एवं लोकानुभवविरोधे परिहृतेऽपि शास्त्रविरोधो न परिहृत इत्याह । तत्त्वमसीति । विशिष्टस्य मिथ्यात्वाद्ब्रह्मास्मीत्यनुभवयोर्गान्मोक्षार्हत्वायोगाच्च, तत्त्वमसीत्युपदेशो न घटते चेत्तर्हि ब्रह्मण एवोपदेशोऽस्त्वित्याशङ्क्याह । आत्मानमेवावेदिति । एवमादीनि वाक्यानि ब्रह्मोपदेशपक्षे न संगच्छन्ते तज्जनितफलाभावादित्यर्थः । विशिष्टस्य निरुपाधिकस्य च ब्रह्मण उपदेशामंभवेऽप्युपाधिविशिष्ट-

१ (क ख. छ. झ.) यत्रान् । २ (घ छ.) बुद्ध्यात्मा । ३ (क घ छ. झ.) -'पेण नि' । ४ (व. ख. छ. झ.) 'मंतेवा' ।

इति शुश्रुम पूर्वेपां ये

शा०भा० न प्रकाशयतेऽतस्तदर्थबोधोपदेशोऽनर्थक इतिचेन्न । लोकाध्यारो-
पापोहार्थत्वात् । सर्वात्मनि हि नित्यविज्ञाने बुद्ध्याद्यनित्यधर्मा लोकै-
रध्यारोपिता आत्माविवेकतस्तदपोहार्यो बोधोपदेशो बोधात्मनः । त-
त्र च बोधाबोधौ समञ्जसौ । अन्यनिमित्तत्वादुदक इवौष्ण्यमग्निनिमि-

आ०टी० चित्स्वरूपजीवपदलक्ष्यस्य वैशिष्ट्यद्वारेणोपदेशो मविष्यति फलं तस्यारोपितब-
न्वनिवृत्तिरित्याह । न लोकेति । ननु लोकशब्देनात्मोच्यतेऽनात्मा वा । नाऽऽद्यः ।
आत्मनोऽधिष्ठानतयाऽध्यासकर्तृत्वासंभवाच्चैत्रो हि शुक्तिकायां रजतमध्यस्यति
न शुक्तिकैव । अध्यासकर्तृत्वे चात्मनः प्रागेवाध्यासात्कर्तृत्वं वाच्यम् । कर्तृत्वस्य
प्राग्भावनियमात्तदा चानिर्माक्षमसङ्गः । कर्तृत्वस्याध्यासत्वे च न कर्तृत्वमात्मनस्त-
द्विषयकर्तृत्वान्तराभावात् । भावे चानवस्थानात् । न द्वितियः । जडत्वादनात्मनोऽ-
ध्यासकर्तृत्वानुपपत्तेः । चेतनो हि देवदत्तोऽध्यस्यतीति प्रसिद्धम् । अथ जड-
स्याध्यासकर्तृत्वं नाम भ्रान्त्याश्रयत्वं यद्यपि न संभवति तथापि भ्रान्तिनिमित्तत्वं
दृष्टं जपाकुमुमादेः । न तस्य सत्यस्योपाधित्वसंभवाद्वाप्यकारमते च जडस्य स-
र्वस्याध्यासात्मकत्वादध्यसहेतुत्वं न संभवति तस्मादसंबद्धमिदं भाष्यं लोकाध्यारो-
पापोहार्थत्वादिति । लोकशब्देनाहंकारादय उच्यन्ते । तेषां व्यावहारिकसत्यत्व-
स्यार्थक्रियासमर्थत्वेनाभ्युपगमात् । स्वधर्मारोपनिमित्तत्वेनोपाधित्वसंभवात्परमार्थसत्य-
स्यैवोपाधित्वमित्यस्मान्प्रति दृष्टान्ताभावादहंकारादयश्च चित्तन्त्रानाद्यनिर्वाच्यावि-
द्यामयभूतसूक्ष्माविकारा भविष्यावल्लिन्न एव चैतन्ये निपतन्ति । उपाधिविकाराणा-
मुपहिते पक्षपातिताया दर्शनात् । यथा जलचलनादीनाम् । तस्मान्नामंगवं भाष्यम् ।
ननु बोधात्मनो नाबोधः समञ्जसः प्रकाशाप्रकाशयोर्द्विरोधप्रसिद्धेः । बोधोऽपि च बो-
धात्मनो न समञ्जसः निर्विकारत्वात् । कथं बोधात्मनो बोधोपदेशः सार्थकस्तत्राह ।
तत्र चेति । बोधादन्यस्याबोधात्मकत्वेनाबोधाश्रयत्वं न समञ्जसम् । आत्माश्रयत्वमस-
ङ्गादनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च तस्य बोधामंभवात् । तस्माद्बोधात्मन एवाबोधः समञ्जसः ।
परिशेषाद्विरोधश्चासिद्धः साक्षिवेद्यत्वात् । बोधोऽपि तत्रैव समञ्जसो घटादेर्बोद्धृ-
त्वाप्रसिद्धेः । चिद्व्याप्त एव बुद्धिपरिणामे बोधशब्दव्युत्पत्तेः परिणाम्यन्तःकरणोपहि-
तस्य बोधात्मनो बोधवत्त्वं समञ्जसमित्यर्थः । सामञ्जस्ये हेत्वन्तरमाह । अन्यनिमि-
त्तत्वादिति । अन्यनाहंकारादिसंघावे वादिनां लौकिकानां च बोधाबोधौ प्रसिद्धौ
तौ चात्मबोधाबोधसंबन्धादित्यात्मनो मुख्यौ बोधाबोधौ । यत्संबन्धादन्यत्र यदुप-

नस्तद्व्याचक्षिरे ॥ ३ ॥

शा०भा०त्तम् । राज्यहनी इवादित्यनिमित्ते लोके नित्यावीप्स्यप्रकाशावग्न्यादि-
 त्ययोरन्यत्र भावाभावयोर्निमित्तत्वादित्याविवोपचर्येते । धक्ष्यत्यग्निः प्रका-
 शयिष्यति सवितेति तद्वत् । एवंच सुखदुःखबन्धमोक्षाद्यधारोपो लोकस्य
 तदपेक्ष्य तत्त्वमस्यात्मानमेवावेदित्यात्माववोपोपदेशेन श्रुतयः केवलमध्या-
 रोपापोदार्थाः । यथा सविताऽसौ प्रकाशयत्यात्मानमिति तद्वत् । बोधाबोध-
 कर्तृत्वं च नित्यवोधात्मनि । तस्मादन्यदविदितात् । अधिशब्दशान्यार्थे ।
 यद्वा यद्धि यस्याधिं तत्ततोऽन्यसामर्थ्याद्यथाऽधिभृत्यादीनां राजा । अव्य-
 क्तमेवाविदितं ततोऽन्यदित्यर्थः । विदितमविदितं च व्यक्ताव्यक्ते कार्यका-
 रणत्वेन विकल्पिते ताभ्यामन्यद्ब्रह्म विज्ञानस्वरूपं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमि-
 त्ययं समुदायार्थः । अत एवात्मत्वान्न हेय उपादेयो वा । अन्यद्व्यन्येन हेय-
 मुपादेयं वा । न तेनैव तद्यस्य कस्य चिद्धेयमुपादेयं वा भवति । आत्मा च
 ब्रह्म सर्वान्तरात्मत्वादविषयमतोऽन्यस्मापि न हेयमुपादेयं वा । अन्याभावाच्च ।
 इति शुश्रुम पूर्वेषामित्यागमोपदेशः । व्याचक्षिरे इत्यस्वातन्त्र्यं तर्कप्रतिषे-

आ०टी० चर्येते तत्तत्र मुख्यं यथाऽग्निर्बन्धादुद्गकस्यौप्स्यमुपचारेणाग्नी तन्मुख्यमित्यर्थः ।
 आत्मनिमित्तौ चेदन्यत्र बोधाबोधौ तर्हि निमित्तत्वादात्मनो व्यापारवत्वप्रसङ्गस्तत्रा-
 ह । राज्यहनी इवेति । यथादित्यसन्निध्यसन्निधिमात्रनिमित्ते लोके राज्यहनी भवतः ।
 नखादित्यः कंचन स्थापयति उत्थापयति वा । अतो निमित्तत्वं न व्यापारवत्त्वाविनाभूतमि-
 त्यर्थः । नन्वात्मनि बोधस्य नित्यत्वे कथं कालावच्छेदव्यवहारः प्रागज्ञासिपं शास्त्रार्थ-
 मिदानीं च जानामि पुनर्ज्ञास्यामीति तत्राह दृष्टान्तम् । नित्यावीप्स्यप्रकाशाविति ।
 तद्वद्विषयस्य कालावच्छिन्नत्वेन कालावच्छेदव्यवहारः स्वरूपेण नित्येऽपि बोधे
 न विरुद्धश्च इत्यर्थः । आत्मनि बोधाबोधयोः सामञ्जस्ये किं भिन्नमित्यत आह ।
 एवं चेति । आगन्तुकविषयबन्धात्तदुपरत्वरूपेण बोधस्यागन्तुकत्वेऽर्पिदानीं
 मया स्नात्मा बुद्धश्च इति नित्यवोधात्मनि कथं बोधकर्तृत्वव्यपदेश इत्याशङ्क-
 यथाऽऽवरकापनयस्यागन्तुकत्वेन मविष्यतीत्याह । यथा सविताऽसाविति । य-
 स्मादन्योपाधिकमात्मनि बोधकर्तृत्वम् । सतः पुनर्विज्ञानानपेक्षत्वमेव । तस्माद्विज्ञान-
 नपेक्षत्वादविदितादन्यत्वं भिन्नम् । कथमन्यत्वनिवक्षायामधिशब्दः मंगच्छते तत्राह ।
 अधिशब्दश्चेति । निपातानामनेरार्थत्वात्तद्व्यपदेशात् घेत्यर्थः । अविदितादन्यत्वस्या-
 पिकमर्थमाह । अव्यक्तमेवेति । विदितं न भवत्यविदितं च न भावीत्येकैकानि-

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव
ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

शा०भा०धार्थम् । ये नस्तद्ब्रह्मोक्तवन्तस्ते नित्यमेवागमं ब्रह्मप्रतिपादकं व्याख्यातवन्तो न पुनः स्वबुद्धिप्रभवेन तर्केणोक्तवन्त इत्यागमपारंपर्याविच्छेदं दर्शयति विद्यास्तुतये । तर्कस्त्वनवस्थितो भ्रान्तोऽपि भवतीति ॥ ३ ॥ यद्वाचेतिमन्नानुवादो दृढप्रतीतिः । अन्यदेव तद्विदितादिति योऽयमागमार्थो ब्राह्मणोक्तोऽस्यैव द्रष्टिन्ने मन्नाः यद्वाचेत्यादयः पश्यन्ते । यद्ब्रह्म वाचा शब्देनानभ्युदितमनभ्युक्तमप्रकाशितमित्येतत् । येन वागभ्युद्यत इति वाक्प्रकाशहेतुत्वोक्तिः । येन प्रकाशयत इति वाचोऽभिधानस्याभिधेयप्रकाशकत्वस्य हेतुत्वमुच्यते ब्रह्मणः । उक्तं च केनेपितां वाचमिमां वदन्ति यद्वाचो ह वाचमिति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यविषयत्वेन ब्रह्मण आत्मन्यवस्थापनार्थं आम्रायः । यद्वाचाऽनभ्युदितं वाक्प्रकाशनिमित्तं चेति ब्रह्मणोऽविषयत्वेन वस्त्वन्तरजिष्टृक्षां निवर्त्य स्वात्मन्येवावस्थापयत्याम्नायस्तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति यत्नत उपरमयति । नेदमित्युपास्यप्रतिषेधाच्च ॥ ४ ॥

यन्मनसेत्यादि समानम् । मनो मतमिति । येन ब्रह्मणा मनोऽपि विषयीकृतं नित्यविज्ञानस्वरूपेणेत्येतत् । सर्वकरणानामविषयं तानि च सव्यापा-

शा०टी०पेधस्य तात्पर्यमुक्त्वा समुदायार्थमाह । विदितमविदितं चेति । व्याचक्षिर इत्यस्वातङ्ग्यं तर्कप्रतिषेधार्थमित्येतत्सूत्रं विवृणोति । ये नस्तदिति ॥ ३ ॥

यद्वाचेतिमन्नानुवादो दृढप्रतीतिरितिसूत्रमेवाद्भिभजते । अन्यदेवेत्यादिना । येन वागभ्युद्यत इत्यनेन वाक्प्रकाशे हेतुत्वोक्तिर्ब्रह्मणः क्रियत इति योजना । एतत्सूत्रं विवृणोति । येनेत्यादिना । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्याद्याम्नाय आत्मन्येव बुद्धेरवस्थापनार्थं उपसंहारार्थः । अविषयत्वेन ब्रह्मणोतिरिक्तस्वरूपेण वेद्यत्वामभवादिदियोजना । एतत्सूत्रं विभजते । यद्वाचेत्यादिना ॥ ४ ॥

मन्त्रसमुदायस्यार्थमाह । सर्वकरणानामित्यादिना । यत्सर्वकरणानामविषयं येन निर्दिशेण सर्वाणि करणानि भास्यन्ते तद्ब्रह्मैव त्वं ततोऽतिरिक्तज्ञानाय यत्नो न

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूँषि पश्यति ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥
 यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥
 यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥
 इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥
 यदि मन्यसे सुवेदेति दंहरमेवापि नूनम् । त्वं वेत्थ

शा०भा० राणि सविपयाणि नित्यविज्ञानस्वरूपावभासतया येनावभास्यन्त इति
 श्लोकार्थः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्न प्रकाशयतीतिस्मृतेः । तस्य भासेति
 चाथर्वणे । येन प्राण इति । क्रियाशक्तिरप्यात्मविज्ञाननिमित्तेत्येतत् ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति शिष्यबुद्धिविचालना गृहीतस्थिरतायै । विदिताविदि-
 ताभ्या निवर्त्य बुद्धि शिष्यस्य स्वात्मन्यवस्थाप्य तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति
 स्वाराज्येऽभिपिच्योपास्यप्रतिषेधेनाथास्य बुद्धि विचालयति । यदि मन्यसे
 सुवेदाह ब्रह्मेति त्वं ततोऽल्पमेव ब्रह्मणो रूपं वेत्थ त्वमिति नूनं निश्चितं म-
 न्यत इत्याचार्यः । सा पुनर्विचालना किमर्थेत्युच्यते पूर्वगृहीते वस्तुनि बुद्धे
 स्थिरतायै । देवेष्वपि सुवेदाहमिति मन्यते यः सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूपं
 दहरमेव वेत्ति नूनम् । कस्मात् । अविपयत्वात्कस्यचिद्ब्रह्मणः । अथ-
 वाऽल्पमेवास्याध्यात्मिक मनुष्येषु देवेषु च । आधिदैविकमस्य ब्रह्मणो
 यद्रूपं तादिति सबन्धः । अधन्वितिहेतुर्मीमांसायाः । यस्माद्दहरमेव सुवि-

आ०टी०कर्तव्य इति यत्नोपरम एव लक्ष्यते । विद्वित्यनेनाविरिक्तं मा विद्वित्यमिप्राय
 ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ इतिप्रथम खण्ड समाप्त ॥ ३ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेत्यनेन वाक्येन शिष्यबुद्धिविचालना क्रियते स्थूणानिखनन-
 न्यायेन गृहीतस्य दार्ढ्यार्थम् । एतत्समग्रवाक्यं विवृणोति । विदिताविदिताभ्या-
 मित्यादिना । अल्पमेव ब्रह्मणो रूपं नूनं त्वं वेत्थेति को मन्यत इत्याकाङ्क्षाया
 माह । मन्यत इत्याचार्य इति । यदिति । यादृशमस्य ब्रह्मणो रूपं स्वममस्थी ।
 तादृशं देवेष्वपि यो मन्यते सोऽपि दहरमेव नूनं मन्यत इवियोजना । अयं नु इति

ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्यं । देवेष्वथ नु
मीमांसेऽस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥
नाहमन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । यो

शा०भा०दितं ब्रह्मणो रूपमन्यदेव तद्विदितादित्युक्तत्वात्सुवेदेति च मन्यसेऽतोऽ-
ल्पमेव वेत्य त्वं ब्रह्मणो रूपं यस्मादथ नु तस्मान्मीमांस्यमेवाद्यापि ते तव
ब्रह्म विचार्यमेव यावद्विदिताविदितप्रतिषेधागमार्थात्तुभव इत्यर्थः । मन्ये वि-
दितमिति शिष्यस्य मीमांसानन्तरोक्तिः प्रत्ययत्रयसङ्गतेः । सम्यग्वस्तुनि-
श्चयाय विचालितः शिष्य आचार्येण मीमांस्यमेव त इतिचोक्त एकान्ते स-
माहितो भूत्वा विचार्य यथोक्तं सुपरिनिश्चितः सन्नाहागमाचार्यात्मानुभवम-
त्ययत्रयस्यैकविषयत्वेन सङ्गत्यर्थम् । एवं हि सुपरिनिश्चिता विद्या सफला
स्यान्निश्चितेतिन्यायः प्रदर्शितो भवति । मन्ये विदितमितिपरिनिश्चितनि-
श्चितविज्ञानप्रतिज्ञाहेतूक्ते ॥ ९ ॥ १ ॥

परिनिश्चितं सफलं विज्ञानं प्रतिजानीत आचार्यात्मनिश्चयपोस्तुल्पतायै ।
यस्माद्धेतुमाह नाह मन्ये सुवेदेति । अहेत्यवधारणार्थो निपातो नैव मन्य इ-
त्येतत् । यावदपरिनिश्चितं विज्ञानं तावत्सुवेदं सुशु वेदाहं ब्रह्मेति विपरी-
तो मम निश्चय आसीत् । सोपजगाम भवद्विचालितस्य । यथोक्तार्थमीमां-

शा०भा० हेतुमीमांसाया इतिसंग्रहवाक्यं विवृणोति । यस्मादित्यादिना । प्रतिवचनस्यार्थं
संगृहीतं विवृणोति । सम्यगित्यादिना । विचार्येति । मया विदितं ब्रह्मेति किं
प्रतिवचनं ददाम्युवाविदितमिति वा । नाऽऽद्य । आचार्यागमप्रत्ययविरोधाद्धेद-
नविषयतया च घटवदब्रह्मत्वमसङ्गद्विदितृत्वेन मम विकारित्वापाताच्च । न द्वितीयः ।
गोपालादिभ्योऽविशेषममङ्गात्तूष्णीमवस्थाने वाऽप्रतिभासङ्गादिति विचार्यैकैकप-
क्षदोषपरिजिहीर्षया विदितमविदितं चेति समुच्चितं वच्मि । अज्ञानसंशयाद्यभावाद्धि-
दितं वेदनविषयत्वाभावाच्चाविदितमिति सुपरिनिश्चितः सन्प्रतिवचनमाहेत्यर्थः ।
प्रत्ययत्रयस्य सगतिं सघटनमेकस्मिन्विषये किमर्थमुच्यते । सवादाधीनं प्रामाण्यमि-
तिवार्तिकस्थितेर्निश्चयार्थम् । स्वतः प्रामाण्यपक्षे त्वागमार्थं प्रत्ययान्तरमवादस्तात्पर्य-
द्योतेकं । प्रतिबन्धनिरामेनोपचारेण निश्चयहेतुरिति सर्वस्य प्रतिवचनवाक्यस्य
तात्पर्यमुक्त्वा मन्ये विदितमित्यादिना मन्ये विदितमित्येकदेशस्यार्थं संगृह्णाति ॥ ९ ॥ १ ॥

१ (क. ए. घ. च. झ.) *१२ च दे* । * कनोपनिषत्पदभाष्यत नाह मन्य इति पाठः । २
(ग. झ.) नाह मं । ३ (छ. झ.) *त चेदं वि* । ४ (क. झ.) *पक्षन्वापग* । ५ (ज. घ.)
तत्र । ६ (क. ए. घ. च. छ. झ. ज.) *मिने* ।

नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥

शा०भा० साफलभूतात्स्वात्मब्रह्मत्वनिश्चयरूपपात्सम्पत्प्रत्ययात् । विरुद्धत्वादतो नाहमन्ये सुवेदेति । यस्माच्च तत्रैव न वेदेति मन्य इत्यनुवर्तते । अविदितब्रह्मप्रतिषेधात् । कथं तर्हि मन्यस इत्युक्त आह । वेद च । चशब्दाद्वेद च न वेद चेत्यभिप्रायः । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वाद्ब्रह्मणस्तस्मान्मया विदितं ब्रह्मेति मन्य इतिवाक्यार्थः । अथवा वेद चेति नित्यविज्ञानब्रह्मस्वरूपतया नो न वेद वेदैव चाहं स्वरूपविक्रियाभावात् । विशेषविज्ञानं च पराध्यस्तं न स्वत इति परमार्थतो न च वेदेति यो नस्तद्वेद तद्वेदेतिपक्षान्तरनिरासार्थमात्राय उक्तार्थानुवादात् । यो नोऽस्माकं मध्ये स एव तद्ब्रह्म वेद नान्यः । उपास्पन्नब्रह्मवित्त्वात् । अतोऽन्यस्य यथाहं वेदेति वेद चेतिपक्षान्तरे ब्रह्मवित्त्वं निरस्यते । कुतोऽपमर्थोऽवसीपत् इत्युच्यते । उक्तानुवादादुक्तं ह्यनुवदति नो न वेदेति वेद चेति ॥ १० ॥ २ ॥

भा०टी० सेरुहंति स्फुटयति । परिनिष्ठितमित्यादिना । विरुद्धत्वादिति । विपरीतप्रत्ययस्य सम्यग्ज्ञानविरुद्धत्वात्तदुदयमात्राद्विपरीतप्रत्ययोऽपगत इत्यर्थः । न केवलं विपरीतप्रत्ययस्य संशयस्य वाऽभावान्मम निश्चितं विज्ञानमज्ञानाभावाच्चेत्याह । यस्माच्चेति । अथवा वेद चेत्यस्यान्योऽर्थः कथ्यते । यद्यनित्यमात्मविज्ञानं स्यात्तर्हि तस्य प्रागभावकाले प्रध्वंसाभावकाले वाऽज्ञानं संभ्रान्येत नतु तदस्ति । नित्यं हि विज्ञानं ब्रह्म मम स्वरूपं ततो नो न वेद । यदि च वेदनं मम विक्रिया भवेत्तदा विक्रियायाः कादाचित्कत्वात्कदाचिदहं वेदेति शङ्क्येत नतु तदस्ति स्वरूपविज्ञानस्यान्यथात्वासंभवात्सदा वेदैवाहम् । यथा स्वाभाविकाचलतया पर्वतास्तिष्ठन्तीतिव्यपदेशस्तद्वदित्यर्थः । स्वसत्तायां स्वयं प्रमेति स्वप्रकाशत्वमादाय व्याख्यातं चशब्दार्थमाह । विशेषविज्ञानं चेति । आगमाद्विचारसहकृताज्जातं ब्रह्मात्मकताव्यञ्जकमन्तःकरणपरिणामरूपं ब्रह्मास्मीति विशेषविज्ञानं तत्परेणान्तःकरणेनोपाधिनाऽऽत्मन्यध्यस्तं न परमार्थतो ज्ञानवत्प्रमात्मन इति न वेद चेति घटत इत्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि ब्रह्मविज्ञानं संभवतीतिशङ्कानिरासार्थं वाक्यैकदेश इत्याह । योनस्तद्वेद तद्वेदेति । इदं सूत्रवाक्यं विवृणोति । यो नोऽस्माकमिति । यो नोऽस्माकं मध्ये तद्विदिताविदितान्यत्वं वेदेतिशेषः । यथाहं वेदातोऽन्येन प्रकारेण विदुष उपास्यब्रह्मवित्त्वादितियोजना । उक्तानुवादादिति । अभ्यासाख्यतात्पर्यलिङ्गदर्शनाद्विषयतयैव ब्रह्मविज्ञानं विवक्षितमित्यर्थः ॥१०॥२॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अ-

शा०भा० यस्यामतमिति श्रौतमाख्यापिकार्थोपसंहारार्थम् । शिष्याचार्योक्तिप्र-
त्युक्तिलक्षणयाऽनुभवयुक्तिप्रधानयाऽऽख्यापिकया योऽर्थः सिद्धः स
श्रौतेन वचनेनागमप्रधानेन निगमनस्थानीयेन संक्षेपत उच्यते ।
यदुक्तं विदितादन्यद्वाङ्गादीनामगोचरत्वात् । मीमांसितं चानुभवोपपत्तिभ्यां
ब्रह्म तत्तथैव ज्ञातव्यं कस्मात् । यस्यामतं यस्य विविदिपाप्रयुक्तप्रवृत्तस्य
साधकस्यामतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेत्यात्मतत्त्वनिश्चयफलावसानावबोधतया
विविदिपा निवृत्तेत्यभिप्रायः । तस्य मतं ज्ञातं तेन विदितं ब्रह्म येनाविप-
यत्वेनात्मत्वेन प्रतिबुद्धमित्यर्थः । स सम्यग्दर्शी यस्य विज्ञानानन्तरमेव
ब्रह्मात्मभावस्यावसितत्वात्सर्वतः कार्याभावो विपर्ययेण मिथ्याज्ञानो भवति ।
कथं मतं विदितं ज्ञातं मया ब्रह्मेति यस्य विज्ञानं स मिथ्यादर्शी विपरी-
तविज्ञानो विदितादन्यत्वाद्ब्रह्मणो न वेद स न विजानाति । ततश्च सिद्ध-
मवैदिकस्य विज्ञानस्य मिथ्यात्वम् । अब्रह्मविपयतया निन्दितत्वात्त-
था कपिलकणभुगादिसमयस्यापि विदितब्रह्मविपयत्वादनवस्थिततर्कजन्य-
त्वाद्विविदिपाऽनिवृत्तेश्च मिथ्यात्वमिति । स्मृतेश्च । या वेदबाह्याः स्मृतयो या-
श्च काश्च कुहृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृता इति
विपरीतमिथ्याज्ञानपोर्नष्टत्वादिति । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामि-
ति पूर्वहेतूक्तिरनुवादस्यानर्थक्यात् । अनुवादमात्रेऽनर्थकं वचनमिति पूर्वो-
क्तयोर्यस्यामतमित्यादिना ज्ञानाज्ञानयोर्हेत्वर्थत्वेनेदमुच्यते । अविज्ञातमवि-

आ०टी० यस्यामतमिति वाक्यार्थं संग्रहीतं व्याख्याति । शिष्याचार्येत्यादिना । श्रौत-
मिति शिष्यस्याचार्यस्य चोक्तिर्न भवतीतिख्यापनार्थम् । तेन श्रौतेन वचनेन कथमु-
च्यत इत्याकाङ्क्षायामाह । यदुक्तमिति । यद्ब्रह्म विदितादन्यदुक्तमिति संबन्धः ।
गोपालादीनामिवात्मतत्त्वं न विवक्षितं किंतु ब्रह्मण आत्मत्वफलावसानो योऽवबोधो
यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तथा तथा बुभुक्षा निवृत्ता । विचार्यमाणे ब्रह्मण आ-
त्मत्वेन पर्यवसानादतिरिक्तमन्तव्याभावादमतमित्यर्थः । अविज्ञातं विजानतामित्यु-
च्यते चरार्थस्यार्थं संग्रहीतं विवृणोति । अनुवादमात्र इत्यादिना । हेत्वर्थत्वेनेति ।
अयमर्थः । पूर्वेषां ब्रह्म विजानतामविज्ञातत्वेनैव ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वादिदानीमप्यविपय-
तया ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं तथा पूर्वेषामविदुषा विज्ञातत्वेनैव ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वादिदानी-

विज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ११ ॥ ३ ॥
प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते । आ-

शा०भा० दितमात्मत्वेनाविषयतया ब्रह्म विजानतां यस्मात्तस्मात्तदेव ज्ञानं पक्षेणां
विज्ञातं विदितं व्यक्तमेव बुद्ध्यादिविषयं ब्रह्माविजानतां विदिताविदितव्या-
वृत्तमात्मभूतं नित्यविज्ञानस्वरूपमात्मस्थमविक्रियममृतमजरमभयमनन्यत्वा-
दविषयमित्येवमविजानतां । बुद्ध्यादिविषयात्मतयैव नित्यं विज्ञातं ब्रह्म ।
तस्माद्विदिताविदितव्यक्ताव्यक्तधर्माध्यारोपेण कार्यकारणभावेन सविकल्पं-
मयथार्थविषयत्वात् । शक्तिकादौ रजताद्यध्यारोपणज्ञानवन्मिथ्याज्ञानं ते-
याम् ॥ ११ ॥ ३ ॥

प्रतिबोधविदितं मतमिति । वीप्साप्रत्ययानामात्मावबोधद्वारत्वाद्बोधं प्रति बोधं
प्रतीतिवीप्सा सर्वप्रत्ययव्याप्त्यर्थी । बौद्धा हि सर्वे प्रत्ययास्तत्प्रलोहवन्नित्यविज्ञा-
नस्वरूपमात्मव्याप्तत्वाद्विज्ञानस्वरूपावभासास्तदन्यावभासश्चाऽऽत्मा तद्विलक्ष-
णोऽश्रिवदुपलभ्यत इति तेन ते द्वारीभवन्त्यात्मोपलब्धौ । तस्मात्प्रतिबोधा-
वभासप्रत्यगात्मतया यद्विदितं तद्ब्रह्म तदेव मतं ज्ञातं तदेव सम्पद्यज्ञानवत्प्र-
त्यगात्मविज्ञानं न विषयविज्ञानम् । आत्मत्वेन प्रत्यगात्मानमैक्षदिति च
काठके । अमृतत्वं हि विन्दत इति हेतुवचनं विषयपर्यये मृत्युभागेः । विषयात्म-

आ०टी० मपि विषयतया ज्ञानमसम्यग्ज्ञानमिति । बुद्ध्यादिविषयं सद्रूपतया बुद्धिरात्मा
मन आत्मेन्द्रियमात्मेति विज्ञानं वेदब्राह्मणां ब्रह्म बौद्धादीनां प्रसिद्धं तत इदानीमपि
तन्मवानुमारिणां भ्रान्तानामेव बुद्ध्यादिविषयमनात्मरूपमात्मतयाऽभिमतमित्यर्थः
॥ ११ ॥ ३ ॥

केन द्वारेण तर्ह्यविषयतयाऽऽत्मावगम्यतामित्याकाङ्क्षायामाह । प्रतिबोधेति ।
संग्रहवाक्ये विवृणोति । बोधं प्रतीत्यादिना । यथाऽस्मिञ्छरीरे बुद्धिपरिणामा
जडा अपि चिह्यासतया संवेदनवदवमामन्त इति संभाव्यते । जडानां स्वाभाविकप्र-
काशानुपपत्तेः । तथा सर्वशरीरेषु बौद्धाः प्रत्ययाः यद्ब्राह्मणतया संवेदनवद्भासन्ते सोऽ
स्तीति संभाव्यते । एतदुक्तं भवति । श्रोतृशरीरावच्छिन्नबौद्धप्रत्ययसाक्ष्येकस्त्वम-
र्थः । तदितरसर्वशरीरावच्छिन्नबौद्धप्रत्ययसाक्ष्येकस्त्वदर्थः । चिन्मात्रे व्यावर्तकध-
र्माऽनुपलम्भाद्विभक्तत्वे चानात्मत्वादिदोषप्रसङ्गात्मभावितमेकत्वं तदेव ब्रह्म त्वमि-
ति वाक्यजबुद्धिवृत्तावविषयतया प्रकाशते ब्रह्मास्मीति यस्मात्तानन्याजडानवभामय-

त्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥१२॥ ४ ॥

श०भा०विज्ञाने हि मृत्युः पारभत इत्यात्मविज्ञानममृतत्वनिमित्तमिति युक्तं हेतुवचनममृतत्वं हि विन्दत इति । आत्मज्ञानेन किममृतत्वमुत्पाद्यते । न । कथं तर्हि । आत्मना विन्दते स्वेनैव नित्यात्मस्वभावेनामृतत्वं विन्दते । नालम्बनपूर्वकम् । विन्दत इत्यात्मविज्ञानापेक्षम् । यदि हि विद्योत्पाद्यममृतत्वं स्यादानित्यं भवेत्कर्मकार्षवत् । अतो न विद्योत्पाद्यम् । यदि चात्मनैवामृतत्वं विन्दते किं पुनर्विद्यया क्रियत इत्युच्यते । अनात्मविज्ञानं निवर्तयन्ती सा तन्निवृत्त्या स्वाभाविकस्यामृतत्वस्य निमित्तमितिकल्प्यते । यत आह वीर्यं विद्यया विन्दते । वीर्यं सामर्थ्य-

आ०धी०तीति तदन्यावभाम आत्मा सर्वजडविलक्षणोऽवगन्तुं शक्यते तस्मादित्युपसंहारः । प्रतिबोधमवभासाश्चित्तप्रतिबिम्बास्तेषां प्रत्यगात्मतयाऽव्यभिचरितस्वरूपेण बिम्बस्यानीयेनैकेन रूपेण यद्ब्रह्मवेदने तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । विषयविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं न भवतीत्यत्र हेतुमाह । आत्मत्वेनेति । ब्रह्मण आत्मत्वेन विषयत्वामंभवादित्यर्थः । अद्वयानन्दरूपस्य सर्वज्ञत्वादिधर्मकस्य ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्तदस्यस्यापरोक्षत्वं न संभवति किंतु प्रत्यग्रूपेणैवेत्यभिप्रेत्य काठकेपि विशेषणमित्यर्थः । प्रत्यक्तयाऽपरोक्षब्रह्मज्ञानं तदेव सम्यग्ज्ञानमित्यत्र को हेतुरित्याशङ्क्यापरोक्षबन्धाध्यामस्य परोक्षज्ञानाभिर्वृत्त्यसंभवादपरोक्षज्ञानस्य च तन्निवर्तनेनामृतत्वसाधनत्वादित्युत्तरवाक्यार्थसंप्रदाति । अमृतत्वं हीति । सूत्रं विभजते । विषयात्मेति । विषयेषु बुद्ध्यादिष्व्वात्मविज्ञाने विषयतया वा व्यतिरिक्तस्योपास्यतया ज्ञाने मृत्युः पारभते मयमिति प्रसिद्धं बुद्ध्यादिमंघातमात्मानं मन्यमानस्योपासकस्य च कर्तृत्वभ्रमानिवृत्तेः । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षयलोका भवन्तीत्यादिश्रुतिभ्यश्च । वरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिषु चात्मज्ञानममृतत्वनिमित्तं प्रसिद्धमित्यर्थः । नालम्बनपूर्वकमिति । किंचिदुपास्यमालम्बनरहित्य तदुपासनसाध्यतया न विन्दत इत्यर्थः । कथं तर्हि विन्दत इति प्रयोग इत्याकाङ्क्षायामाह । आत्मविज्ञानापेक्षमिति । आत्मविज्ञानेन मर्त्यत्वभ्रमानिवृत्तिमपेक्ष्यामृतत्वमुपचर्यत इत्यर्थः । मुख्यार्थे बाधमाह । यदिहीत्यादिना । अनात्मा विज्ञायते येन तदनात्मविज्ञानमनाद्यनिर्वाच्यमात्माज्ञानमित्यर्थः । पुनरज्ञानान्तरोदयेन बन्धशङ्कायां कथं सृष्टज्ञाननिवृत्तिमात्रेणामृतत्वनिमित्तत्वं ज्ञानस्येत्याशङ्क्याह । यत आहिति । स्वस्यान्वोऽवच्छेदो भवति येन ध्वान्त्वेन तत्त्वान्वध्वान्वमनात्माध्यारोपो मनुष्यत्वाद्यभिमानः पारमेश्वरी शक्तिर्माया जावत्वनिमित्तमज्ञानं स्वान्वध्वान्वम् । एतैः सर्वैरभिभवनीयो न भवत्यात्मा येन विद्याकृतेनाऽविशयेन तद्वैर्यं विद्वान्भवे । पूर्व-

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति नचेदिहावेदीन्महती
विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्या-

शा०भा०मनात्माऽध्यारोपमायास्वान्तध्वान्तानभिभाव्यलक्षणं बलं विद्यया विन्दते । तच्च किंविशिष्टम् । अमृतमविनाशि । अविद्याजं हि वीर्यं विनाशि । विद्ययाऽविद्याया बाध्यत्वान् । न तु विद्याया बाधकोऽस्तीति विद्याजममृतं वीर्यम् । अतो-विद्याऽमृतत्वे निमित्तमात्रं भवति । नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति चायवर्णे । लोकेऽपि विद्याजमेव बलमभिभवति न शरीरादिसामर्थ्यं यथा हस्त्यादेः । अथवा प्रतिबोधविदितं मतमिति सकृदेवाशेषविपरीतनिरस्तसंस्कारेण स्व-प्रप्रतिबोधव्यद्विदितं तदेव मतं ज्ञातं भवतीति । अथवा गुरूपदेशः प्रति-बोधस्तेन वा विदितं मतमित्युभयत्र प्रतिबोधशब्दप्रयोगोऽस्ति । सुप्रप्रतिबु-द्धो गुरुणा प्रतिबोधित इति । पूर्वं तु यथार्थम् ॥ १२ ॥ ४ ॥.

इह चेदवेदीदित्यवश्यकर्तव्यतोक्तिर्विपर्यये विनाशश्चुतेः । इह मनुष्यजन्म-नि सत्यवश्यमात्मा वेदितव्य इत्येतद्विधीयते । कथमिहचेदवेदीद्विदितवान् । अथ सत्यं परमार्थतत्त्वमस्त्यवाप्तं तस्य जन्म सफलमित्यभिप्रायः । नचेदि-हावेदीन्न विदितवान्वृथैव जन्म । अपि च महती विनष्टिर्महान्विनाशो जन्म

भा०टी०सिद्धस्याज्ञानादेर्नाशान्मायायाश्च स्वतो जीवबन्धकत्वाभावाद्भिनवस्याज्ञानस्यो-त्पत्तौ कारणाभावात् । प्रवृत्तफलकर्मानिप्तस्य चाज्ञानलेशस्य द्वैतावभासस्य च विद्व-दनभिभावकत्वात् । दुर्बलत्वान्निश्चीयते सम्यग्ज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वमित्यर्थः । ननु विद्याजं चेत्कथमविनाशि । कृतकस्य विनाशित्वनियमादित्याशङ्क्याह । ननु वि-द्याया इति । यावद्देहपातं जायमानो द्वैतावभासः विद्यया बाध्यत एव न माम-भिभवंतुं शक्नोतीत्यवष्टम्भो वीर्यं तस्याविनाशोऽमृतत्वं तत्कारणविद्याया अबाध्य-त्वाभिप्रायेणोच्यते न स्वरूपनाशाभावाभिप्रायेणेत्यर्थः । प्रतिबोधपदस्य यौगिकमर्थं व्याख्याय रूढ्यभिप्रायेण व्याचष्टे । अथवेति । अशेषतया विपरीतो निरस्तः सं-स्कारो येन बोधेन स प्रतिबोधो युगपत्कृत्स्नाऽविद्यातत्कार्यनिवर्तकः सद्यो मुक्तिहे-तुरित्यर्थः । प्रतिबोधशब्दस्येधा व्याख्यातस्तत्राद्यं व्याख्यानं युक्तमित्याह । पूर्वं त्विति । गुरूपदेशे सत्यपि प्रतिबोधव्यापकात्मानुसंधानं विनाऽपरोक्षवगमार्थंभ-वात्सद्योमुक्तेश्चाशास्त्रीयत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदित्यादिवाक्यार्थं संगृहीतं विवृणोति । इह मनुष्यजन्मनीत्यादिना ।

स्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति
द्वितीयः खण्डः समाप्तः ॥२॥ ब्रह्म ह देवेभ्यो

शा०भा०मरणप्रवन्धाविच्छेदप्राप्तिलक्षण स्याद्यतस्तस्मादवश्य तद्विच्छेदाय ज्ञेय
आत्मा । ज्ञानेन तु किं स्यादित्युच्यते । भूतेषु भूतेषु । चराचरेषु सर्वेष्वित्य-
र्थः । विचित्य । पृथग्निष्कण्ठैकमात्मतत्त्व ससारधर्मैरस्पृष्टमात्मभावेनोपल-
भ्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्गतूनाम् । न पुनश्चित्त्वेति सभवति विरोधात् ।
धीरा । धीमन्तो विवेकिनो विनिवृत्तबाह्यविषयाभिलाषाः प्रेत्य । मृत्वाऽ-
स्माल्लोकाच्छरीराद्यनात्मलक्षणाद्वावृत्तममत्वाहकाराः सन्त इत्यर्थः ।
अमृता अमरणधर्माणो नित्यविज्ञानामृतत्वस्वभावा एव भवन्ति ॥ १३ ॥
॥ ५ ॥ इतिद्वितीय खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्य इति ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोक्तिर्यत्नाधिक्यार्थी । समाप्ता ब्रह्म-
विद्या यदधीनं पुरुषार्थः । अत ऊर्ध्वमर्थवादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोच्यते ।
तद्विज्ञाने कथं नु नाम यत्नमधिकं कुर्यादिति । शमाद्यर्थो वाङ्मायोऽभिमान-
शातनात् । शमादि वा ब्रह्मविद्यासाधन विधिस्ति तदर्थोऽयमर्थवादाम्नाय ।
न हि शमादिसाधनरहितस्याभिमानरागद्वेषादियुक्तस्य ब्रह्मविज्ञाने सामर्थ्य-
मस्ति । व्यावृत्तबाह्यमिथ्याप्रत्ययग्राह्यत्वाद्ब्रह्मणः । यस्माच्चाग्न्यादीनां
जपाभिमान शातयति । ततश्च ब्रह्मविज्ञानं दर्शयत्यभिमानोपशमे । त-
स्माच्छमादिसाधनविधानार्थोऽयमर्थवाद इत्यवसीयते । सगुणोपासनार्थो
वाऽपोदितत्वात् । नेदं यदिदमुपासत इत्युपास्यत्व ब्रह्मणोऽपोदितमपोदि-
तत्वादनुपास्यत्वे प्राप्ते तस्यैव ब्रह्मणः सगुणत्वेनाधिदैवमध्यात्म चोपासन
विधातव्यमित्येवमर्थो वेत्यधिदैवत तद्वनमित्युपासितव्यमिति हि वक्ष्यति ।

भा०टी० विरोधादिति । एकस्मिन्निरशो चिन्मात्रे चयनस्योर्ध्वाधोदेशनिवेशनस्येष्टकानां
मिवात्मनादित्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीय खण्डः ॥ २ ॥

य सुराणां जये हेतुरसुराणां पराजये । सत्त्वप्रधानया शक्त्या सपन्न सोऽहमी-
श्वर इति ब्रह्म हेत्याचारूयायिकायास्वात्पर्यं सृष्टीति विवृणोति । समाप्तेत्यादिना ।
वात्पर्यांतरमाह । शमाद्यर्थो वेति । मग्नहवाक्यं विवृणोति । शमादिवेति ।
अभिप्रायांतरमाख्यायिकाया सृष्टीति । सगुणेति । सृष्टीति विवृणोति । नेद-
मित्यादिना । कृतमाख्यायिकायास्वात्पर्यमुक्त्वा ब्रह्मशब्दार्थमाह । ब्रह्मेति परो-

विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये

शा०भा०ब्रह्मेति परो लिङ्गात् । नह्यन्यत्र परादीश्वरान्तिपसर्वज्ञात्परिभूयाग्न्यादी-
 स्तृणं वज्रीकर्तुं सामर्थ्यमस्ति तन्न शशाक दग्धुमित्यादिलिङ्गाद्ब्रह्मशब्दवा-
 च्य ईश्वर इत्यवसीयते । नह्यन्यथाग्निस्तृणं दग्धुं नोत्सहते वायुर्वाऽऽदातुम् ।
 ईश्वरेच्छया तृणमपि वज्रीभवतीत्युपपद्यते । तत्सिद्धिर्जगतो नियतप्रवृत्तेः ।
 श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभिर्नित्यसर्वविज्ञान ईश्वरे सर्वात्मनि सर्वशक्तौ सिद्धेऽपि
 शास्त्रार्थनिश्चयार्थमुच्यते । तस्येश्वरस्य सद्भावसिद्धिः कुतो भवतीत्युच्यते ।
 यदिदं जगद्देवगन्धर्वयक्षरक्ष पितृपिशाचादिलक्षणं द्युविपत्पृथिव्यादित्यच-
 न्द्रग्रहनक्षत्रविचित्रं विविधप्राण्युपभोगयोग्यस्थानसाधनसंबन्धि तदत्पन्तकु-
 शलशिल्पभिरपि दुर्निर्माण देशकालनिमित्तानुरूपनियतप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रम-
 मेतद्गोस्नृकर्मविभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं भवितुमर्हति । कार्यत्वे सति यथोक्तलक्ष-

भा०टी०लिङ्गादिति । एतव्याख्याति । नह्यन्यत्रेत्यादिना । कय तर्हीश्वरसिद्धिरित्याका-
 ङ्क्षायामाह । तत्सिद्धिरिति । ननु श्रुत्यादिभिरेवेश्वरे सिद्धे किमिति जगतो नि-
 यतप्रवृत्तिलिङ्गकानुमान सूत्रित तत्राह । श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभिरिति । यावत्तर्के-
 ण समवो नानुगृह्यते तावच्छास्त्रप्रतिपन्नोऽपीश्वरो न निश्चियते । अर्थवाद्दत्वशङ्-
 काप्रतिबन्धाद्दत्त शास्त्रार्थस्थेश्वरस्य निश्चयाय नियमाय सामान्यतो दृष्टमनुमान
 शास्त्रानुग्राहकरूपं सूत्रेणोच्यते । एतव्याख्याति । तस्येश्वरस्येत्यादिना । अना-
 दिप्रसिद्धकर्तृव्यतिरिक्त जगद्धर्मोक्त्य यद्यपीश्वर सिपाधायिषित' तथापि जगतो
 बहूनि विशेषणानि ससारिविलक्षणकर्तृसभावनाय नैयायिकास्तु व्याप्यस्य पक्षध-
 र्मेतावलाव्यापकविशेष पक्षधर्म सिध्यति तत स्वतन्त्रमनुमानमीश्वरनिश्चयकमाहु ।
 तद्वृषण प्रकटार्थे द्रष्टव्यम् । सामान्यतो दृष्टं रचयति । एतज्जगद्गोक्तृणा कर्मणा च
 विभाग यो जानाति तत्पूर्वक भवितुमर्हतीति प्रतिज्ञा । अत्र जगन्निमित्तादृष्टनिष्पत्त्य
 र्थो यो जीवाना प्रयत्नस्तत्पूर्वकत्वे जगत सिद्धमिति सिद्धसाधनत्व वदतां निरी-
 श्वरवादिना निरासाय विशेषण भोक्तृकर्मविभागज्ञेति । न हि जीवानामेते भोक्तारोऽ-
 स्मिन्देशे काले वाऽस्य कर्मफलस्येति विभागज्ञान संभवति । विशेषणानभिज्ञत्वा
 दित्यर्थे । यथोक्तलक्षणत्वादिति । विचित्रत्वादित्युक्ते व्यभिचार स्यात् । आ-
 त्मादिस्वभाववैचित्र्यस्य प्रयत्नपूर्वकत्वाभावात्तदर्थं कार्यत्वे सतीतिविशेषणम् । कार्य-

देवा जमहीयन्त । त ऐक्षन्तास्माकमेवायं

शा०भा० णत्वात् । गृहमासादरथशयनासनादिवद्विपक्ष आत्मादिवत् । कर्मण एवेतिचेत् । न परतन्नस्य निमित्तमात्रत्वात् । यदिदमुपभोगवैचित्र्य प्राणिनां तत्साधनवैचित्र्य च देशकालनिमित्तानुद्धपनियतप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रमं च तन्न नित्यसर्वज्ञकर्तृकम् । किं तर्हि कर्मण एव तस्याचिन्त्यप्रभावत्वात्सर्वेश्च फलहेतुत्वाभ्युपगमात् । सति कर्मणः फलहेतुत्वे किमीश्वराधिककल्पनयेति न नित्यस्येश्वरस्य नित्यसर्वज्ञशक्तेः फलहेतुत्वं चेतिचेत् । न कर्मण एवोपभोगवैचित्र्याद्युपपद्यते । कस्मात् । कर्तृतन्नत्वात्कर्मणः । चित्तिमत्प्रयत्ननिवृत्तं हि कर्म तत्प्रयत्नोपरमादुपरतं सदेशान्तरे कालान्तरे वा निपतनिमित्तविशेषापेक्ष कर्तुः फल जनयिष्यतीति न युक्तमनपेक्ष्यान्यदात्मनः प्रयोक्तु कर्तव्यं फलकाले प्रयोक्तेति चेन्मया निर्वातितोऽसि

आ०टी०त्वादित्युक्तेऽद्युद्धिपूर्वकारिकार्ये विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकत्व नास्तीत्यनैकान्तिकत्व स्यात्तदर्थे यथोक्तलक्षणत्वादिति । यद्विचित्रं तद्विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं यथा गृहादि । जानात्येव हि तक्षादिरय गृहादिरस्य स्वामिनो द्रव्यदानादिपूर्वक वाऽस्य निर्माणमित्य चेति ततो न साध्यवैकल्यं यथाशब्द हि साधनदूषणे । नाभिप्रायवशात् । विपक्षे । व्यतिरेक आत्मादिवदित्युदाहरणम् । यद्विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं न भवति तद्विशिष्टकार्यमपि न भवति । यथात्माकाशादीत्यवयव्यतिरेकप्रयोग इत्यर्थे । विचिनकार्यत्वमस्तु विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकत्व न भविष्यति किं बाधकं जगद्वैचित्र्यस्य कर्मवैचित्र्यादेव सभवादत्त पक्ष एव साध्याभावशङ्कया शङ्कितविपक्षे वर्तमानो हेतु शङ्कितव्यभिचार इत्यभिप्रेत्याह । कर्मण एवेतिचेदिति । परिहरति । न परेतै । कर्तृपरतन्नस्य कर्मणो निमित्तमात्रत्वात्स्वातन्त्र्येण निमित्तत्वामभवात्कार्यवैचित्र्यस्य भङ्गप्रसङ्गो बाधकः कर्तारम तरेण । अतः पक्षे साध्याभावशङ्कानुपपत्ते न शङ्कितव्यभिचारित्वमितिभाव सम्यहवाक्यस्य पूर्वपक्षभाग विवृणोति । यदिदमित्यादिना । यदिदमीश्वरवादिभिरपि वैषम्यनैर्घृण्यदोषपरिहाराय कर्मणो जगद्वैचित्र्यहेतुत्वमिष्टं तत्सप्रतिपन्न विहायापूर्वं ईश्वर कल्प्यते धर्मी तस्य फलहेतुत्वं च धर्म कल्पनीय इति गौरव स्यादित्याह । न नित्यस्येश्वरस्येति । सति लाघवे गौरव दूषण स्यान्नेह तदस्तीत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तं विवृणोति । न कर्मण एवेत्यादिना । आत्मनोऽन्यत्प्रवर्तकमनपेक्ष्य कर्म चेन्न फल जनयति तर्हि कर्ता जीव एव प्रयोजकोऽस्त्विति शङ्कित्वा परिहरति । कर्तव्येत्यादिना । अनिष्टफलभोगसिद्धच्यन्यथाऽनुपपत्त्या

विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥

शा०भा० त्वां प्रयोक्ष्ये फलाय यदात्मानुद्धपं फलमिति न देशकालनिमित्तविशेषानभिज्ञत्वात् । यदि हि कर्ता देशविशेषाभिज्ञः सन्स्वातन्त्र्येण कर्म नियुञ्ज्यात्ततोऽनिष्टफलस्याप्रयोक्ता स्यात् । न च निनिमित्तं तदनिच्छयाऽत्मसमवेतं तच्चर्मवद्विकरोति कर्म । न चात्मकृतमकर्तृसमवेतमपस्कान्तमणिवदाऋष्टं भवति प्रधानकर्तृसमवेतत्वात्कर्मणः । भूताश्रयमितिचेन्न साधनत्वात् । कर्तृक्रियायाः साधनभूतानि भूतानि क्रियाकालेऽनुभूतव्यापाराणि समाप्तौ च हलादिवत्कर्त्रा परित्यक्तानि न फलं कालान्तरे कर्तुमुत्सहन्ते न हि हलं क्षेत्राद्भीहीन्यहं प्रवेशयति भूतकर्मणोश्चाचेतनत्वात्स्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तिः । वायुवदितिचेन्नासिद्धत्वात् । न हि वायोरचितिमतः स्वतःप्रवृत्तिः सिद्धा रथादिष्वदर्शनात् । शास्त्रात्कर्मण एवेतिचेच्छास्त्रं हि क्रियातः फलसिद्धिमाह नेश्वरादेः स्वर्गकामो यजेतेत्यादि । न च प्रमाणाधिगतत्वादानर्थक्यं युक्तम् ।

आ०टी०कर्तुः कर्मनियोकृत्व न संभवति चेत्तर्हि निनिमित्तमेव कर्म फलाकारेण परिणमत इति जरत्कर्ममीमांसकाना मतमाशङ्क्याह । न च निनिमित्तमिति । कर्तुरनिच्छया कर्म विकरोतीत्यत्र दृष्टान्ताभावाच्चर्मणोऽपि विकारस्य सनिमित्तत्वादित्यर्थः । यच्च सौगतेनोच्यते फलकालपर्यन्तं कर्तुरवस्थानामावाप्तं कर्तृसमवेतं कर्म किंतु क्षणिकविज्ञानेनात्मना कृतं कदाचित्फलस्याऋष्टं भवति । यथाऽयस्कान्तो मणिः कदाचिच्चेतनेन प्रयुक्तोऽन्यदापि लोहस्य प्रेरको भवति तद्वदिति तत्राह । नचात्मकृतमिति । करणादीनि कारकाणि य प्रेरयन्करोति स प्रधानकर्ता । तत्समवेतं कर्म प्रसिद्धं तस्य च फलकालपर्यन्तं स्थायित्वमेष्टव्यम् । अन्यथाऽऋताभ्यागमकृतविप्रणाशपसङ्गात्प्रत्यभिज्ञापामाप्याचेत्यर्थः । लोकायतिकाभिप्रायमुद्राव्य दूषयति । भूताश्रयमित्यादिना । आधुनिककर्ममीमांसकाना मतमुद्रावयति । शास्त्रादित्यादिना । यजेतेत्यात्पत्तपदात्सामान्येन समीहितसाधनं यत्नं प्रदीपदे । कस्य समीहितस्य साधनमिति विशेषाकाङ्क्षाया स्वर्गकामपदसनिधानात्काम्यमानस्वर्गसाधनत्वं यद्यप्यवगम्यते तथापि क्षणिकस्य यागस्य कालान्तरीयस्वर्गसाधनत्वामंभान्निष्फलत्वशङ्केत्याशङ्क्याह । न चेति । औपधपानादेः कर्मणः स्थायिसंस्कारद्वारेण कालान्तरीयारोग्यादिफलहेतुत्वप्रसिद्धेर्यागस्य श्रुतसाधनत्वनिर्वाहाय स्थाय्यवान्तरापूर्वं परिकल्प्यते तेन नत्वानर्थक्यं निर्दोषवाक्याधिगतत्वादित्यर्थः ।

शा०भा०न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यो जरां मृत्युमत्येति विजरो विमृत्युः । सत्य-
कामः सत्यसंकल्प एष सर्वेश्वरः पुण्यं कर्म कारयति । अनश्रन्नन्यो अभि-
चाकशीति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इत्याद्या असंसारिण एकस्या-
त्मनो नित्यमुक्तस्य सिद्धौ श्रुतयः । स्मृतयश्च सहस्रशो विद्यन्ते । न चार्थ-
वादाः शक्यन्ते कल्पयितुम् । अनन्ययोगित्वे सति विज्ञानोत्पादकत्वात् ।
न चोपनिषत् विज्ञानं वाध्यते । अप्रतिषेधाच्च । न चेश्वरो नास्ताति निषेधोऽस्ति ।
प्राप्त्यभावादिति चेन्नोक्तत्वात् । न हिंस्यादिति वत्प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो नार-
भ्यत इति चेन्न । ईश्वरसद्भावे न्यायस्योक्तत्वात् । अथवाऽप्रतिषेधादिति क-
र्मणः फलदान ईश्वरकालादीनां न प्रतिषेधोऽस्ति । न च निमित्तान्तरनिरपेक्षं

शा०भा०० त्युक्तं वाः श्रुतीरुदाहरति । न लिप्यत इत्यादिना । स्मृतयश्च । यथा
सर्वगतं सौख्यमादाकाशं नोपलिप्यते । समं सर्वेषु भूतेषु । ईश्वरः सर्वभूता-
नामित्याद्याः यदुक्तमर्थवादत्वादप्रामाण्यं तत्राह । नचेति । ईश्वरविषयाणि वा-
क्यानि न कर्मविधिसंनिधिसमाप्तानि । अतोऽनन्यशेषत्वे सति बोधकत्वा-
त्स्वार्थे प्रमाणानि कर्मविधिव्याक्यवदित्यर्थः । किंचार्थवादत्वेऽपि नाप्रामाण्यं पदसम-
न्वयबलेन जायमानस्य ज्ञानस्य बाधादर्शनात्स्वतःप्रामाण्यादस्य बाधयित्वा नोप-
पद्यत इत्याह । नचोत्पन्नमिति । इतश्च नाप्रामाण्यमित्याह । अप्रतिषेधाच्चेति ।
यथा द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते चेति प्रस्तुत्य नेति नेर्तावि परस्वात्मवि-
षेधाति । नैवमीश्वरं प्रस्तुत्य प्रतिषेध उपलभ्यत इत्यर्थः । प्रतिषेधाभावः सत्त्वान्न
भवति किंत्वप्राप्तत्वात् । यथा रागतः प्राप्ता भूर्त्वाहमा निषिध्यते नैवमीश्वरस्य
प्राप्तिरस्वीत्यन्यथासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति । प्राप्तीत्यादिना । अप्रतिषेधादि-
विमंग्रहवाक्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । अधवेति । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशाम्भं
यागस्य फलदायिनीं शक्तिं चोत्तरयति न सहकार्यन्तरं निषेधयति । वाक्यभेदप्र-
सङ्गादित्यर्थः । इतश्च शास्त्रमयोगव्यवच्छेदकं वाच्यं । नान्ययोगव्यवच्छेदकम् ।
स्रक्चन्दनवनिवादिनिमित्तनिरपेक्षस्य कर्मणः फलहेतुत्वानुपलम्भात् । अतो यथा
मानान्तरमिदं स्रक्चन्दनवनिवादिनिमित्तत्वमिदं तपेश्वरस्याप्येष्टव्यमित्याह ।
नचनिमित्तान्तरनिरपेक्षमिति । इतश्चेश्वरः फलदावा वक्तव्यः प्रध्वस्तस्य या-
गस्य कारणत्वमंभवात् । नियतपूर्वक्षणमध्वं हि कारणत्वम् । न चापूर्वद्वारेणोपप-
द्यते । अमति द्वारवाति द्वारत्वानुपपत्तेः । न औपधापनादिदृष्टान्तः । औपधाप-
वयवानां संभूतानां फलकालपर्यन्तमनुवर्तमानानामेव कालान्तरस्य फलहेतुत्वादित्य-

श०भा० केवलेन कर्त्रैव प्रयुक्तं फलदं दृष्टम् । नच विनष्टोऽपि यागः कालान्तरे फलदो भवति । सेव्यबुद्धिवत्सेवकेन सर्वज्ञेश्वरबुद्धौ तु संस्कृतायां यागादिकर्मणा विनष्टेऽपि कर्मणि सेव्यादिवेश्वरात्फलं कर्तुर्भवतीति युक्तम् । न तु पुनः पदार्थाः वाक्यशतेनापि देशान्तरे कालान्तरे वा स्वं स्वं स्वभावं जहति नहि देशकालान्तरेषु चाग्निरनुष्णो भवति । एवं कर्मणोऽपि कालान्तरे फलं द्विप्रकारमेवोपलभ्यते । बीजक्षेत्रसंस्कारपरिरक्षाविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलं कृष्यादि विज्ञानवत्सेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफलं च सेवादि । यागादेः कर्मणस्तथाऽविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलत्वानुपपत्तौ कालान्तरफलत्वात्कर्मदेशकालनिमित्तविपाकविभागज्ञबुद्धिसंस्कारापेक्षं फलं भवितुमर्हति । सेवादिकर्मानुरूपफलज्ञसेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफलस्येव । तस्मात्सिद्धः सर्वज्ञ ईश्वरः सर्वजन्तुबुद्धिकर्मफलविभागसाक्षी सर्वभूतान्तरात्मा । यत्साक्षादपरोक्षाद्य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः । स एव चात्राऽऽत्मा जन्तूनां नान्योऽतोऽस्ति ।

भा०टी० भिमेत्याह । नच विनष्ट इति । कथं तर्हीश्वरो वापि नष्टस्य फलदावोपपद्यते । तत्राह । सेव्यबुद्धिवदिति । एतत्कर्मानेनानुष्ठितमिति कर्मणेश्वरस्य बुद्धावारोह एव कर्मणां संस्कारस्वरूपाद्विनष्टेऽपि कर्मणीश्वरात्फलं युक्तम् । यथाऽनेनाहं सेवित इति सेव्यबुद्धौ संस्कृतायां कालान्तरे विनष्टायामपि सेवायां सेव्याद्राजादेः फलं भवति तद्वदित्यर्थः । यद्यपि लौकिकानां कर्मणा फलसाधनत्वं चेतनाधीनं दृष्टम् । तथापि वैदिकस्य यागादेः फलं दातारं विनापि वाक्यप्रामाण्याद्वाविव्यतीति नाशङ्कनीयमित्याह । नतु पुनरिति । भन्वययोग्यानां पदार्थानां संसर्गबोधकमेव वाक्यं नतु तद्वलाद्दृष्टः पदार्थस्वभावस्त्यक्तु शक्यत इत्यर्थः । बीजक्षेत्रयोः संस्कारस्वत्परिरक्षा च तद्विज्ञानवान्यः कर्ता तदपेक्षफलं कृष्यादि दृष्टम् । सेवादिकं च विज्ञानवान्यः सेव्यस्त्वबुद्धिसंस्कारापेक्षं फलं दृष्टम् । यथा यागादेः कर्मणः कालान्तरफलत्वादविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलत्वानुपपत्तौ कर्मादिविभागज्ञकर्त्रपेक्षफलत्वं भवितुमर्हतीत्यर्थः । लौकिककर्मस्वनेकविधेष्वपि मध्ये सेवायागादेरनुरूपो दृष्टान्त इत्यभिप्रेत्य पुनराह । सेवादीति । सेवादिकर्मानुरूपं फलं जानाति यः सेव्यस्त्वबुद्धौ यः संस्कारस्वत्पेक्षफलस्य सेवादित्यथा न स्वातन्त्र्यं तद्वदित्यर्थः । एवं वात्रिरीश्वरवादिनं प्रतीश्वरं प्रमाध्य सेश्वरवादिनामभिमत्तवास्त्वभेदनिरामाय प्रक्रमते । स एवेति । जीव ईश्वराद्भिन्नस्वादिद्विधर्माक्रान्तत्वात् । यो यद्विरुद्धधर्माक्रान्तः स ततो भिन्नः । यथाऽश्वान्माहिष इत्यनुमानमुद्राव्य तस्य भेदनिन्दानुपपत्त्यनुपेक्षाभेदश्रुतिविरो-

शा०भा०द्वष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता नान्यदतोऽस्ति विज्ञानित्याद्यात्मान्तरप्रतिपे-
 धश्रुतेस्तत्त्वमसीतिचात्मत्वोपदेशात् । न हि मृत्पिण्डः काश्चनात्मत्वेनोप-
 दिश्यते । ज्ञानशक्तिकर्मोपास्योपासकशुद्धाशुद्धमुक्तामुक्तभेदादात्मभेद एवेति-
 चेन्न । भेददृष्ट्यपवादात् । यदुक्तं संसारिण ईश्वरादनन्या इति । तत्र किं
 तर्हि भेद एव संसारात्मनाम् । कस्माल्लक्षणभेदादश्वमहिपवत् । कथं लक्षण-
 भेद इत्पुच्यते । ईश्वरस्य तावन्नित्यं सर्वविषयं ज्ञानं सवितृप्रकाशवत् । त-
 द्विपरीतं संसारिणां स्वद्योतस्येव । तथैव शक्तिभेदोऽपि । नित्या सर्वविषया
 चेश्वरशक्तिर्विपरीतेतरस्य । कर्म च चित्स्वरूपात्मसत्तामात्रनिमित्तमीश्वरस्य ।
 औष्ण्यस्वरूपद्रव्यसत्तामात्रनिमित्तदहनकर्मवत् । राजाऽयस्कान्तप्रकाशकर्म-
 वच्च स्वात्माविक्रियारूपम् । विपरीतमितरस्य । उपासीतेतिवचनादुपास्य ई-
 श्वरो गुरुराजवत् । उपासकश्चेतरः शिष्यभृत्यवत् । अपहतपाप्मादिश्रवणा-
 न्नित्यशुद्ध ईश्वरः । पुण्यो वै पुण्येनेतिवचनाद्विपरीत इतरः । अतएव नित्यमुक्त
 एवेश्वरो नित्याशुद्धियोगात्संसारीतरः अपिच यत्र ज्ञानादिलक्षणभेदोऽस्ति तत्र
 भेदो दृष्टः । यथाऽश्वमहिपयोः तथा ज्ञानादिलक्षणभेदादीश्वरादात्मनां भेदोऽ-
 स्तीतिचेन्न । कस्मात् । अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद ते क्षय्यलोका
 भवन्ति । मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीतिभेददृष्टिर्होपोह्यते । एकत्वप्रतिपादिन्यश्च श्रु-
 तयःसहस्रशो विद्यन्ते । यदुक्तं ज्ञानादिलक्षणभेदादित्यत्रोच्यते । नानभ्यु-
 पगमात् । बुद्ध्यादिभ्यो व्यतिरिक्ता विलक्षणाश्चेश्वराद्विन्नलक्षणा आत्मानो
 न सन्ति । एकएवेश्वरश्चात्मा सर्वभूतानां नित्यमुक्तोऽभ्युपगम्यते । बाह्यश्च-
 क्षुब्धुद्ध्यादिसमाहारसंतानाहंकारममत्वादिविपरीतप्रत्ययप्रबन्धाविच्छेदलक्ष-
 णो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तविज्ञानात्मेश्वरगर्भो नित्यविज्ञानावभासश्चित्तचैत्यबीज-
 बीजिस्वभावः कल्पितोऽनित्यविज्ञान ईश्वरलक्षणविपरीतोऽभ्युपगम्यते ।

भा०टी०धात्कालात्मयापदिष्टत्वमाह । ज्ञानशक्तीत्यादिना । संग्रहवाक्यं विवृणोति । य-
 द्बुक्तमित्यादिना । स्वात्मनोऽविक्रियारूपं जगदुपादानादिलक्षणं कर्मेश्वरस्येत्यर्थः ।
 द्रव्यान्तराभिधित्तमयाऽनुवदति । यदुक्तमिति । जीवाः किं बुद्ध्यादिविशिष्ट-
 श्चित्तप्रतिषिन्वा धर्मित्वेन पृथग्वे किंवा देवमनुष्यादिशब्दवाच्याः साचितिका देहाः
 किंवा तृतीयो विलक्षणनिरुपाधिकभेदभिन्नश्चेतनः आधे सिद्धसाधनत्वमाह । ना-
 नभ्युपगमादित्यादिना । चित्तं ज्ञान चैत्याः सुखादयो बीजमविद्यादे बीजि श-
 रीरं वत्स्वभावविशिष्टस्य विशेषणतादात्म्यादित्यर्थः । यस्य विशिष्टरूपस्याविच्छेदे

शा०भा० यस्याविच्छेदे संसारव्यवहारः । विच्छेदे च मोक्षव्यवहारः । अन्यश्च मृत्यं-
 लेपवत्प्रत्यक्षप्रध्वंसो देवपितृमनुष्यादिलक्षणो भूतविशेषसमाहारो न पुनश्चतु-
 र्थोऽन्यो भिन्नलक्षण ईश्वरादभ्युपगम्यते । बुद्ध्यादिकल्पितात्मव्यतिरेकाभि-
 प्रायेण तु लक्षणभेदादित्याश्रयासिद्धो हेतुः । ईश्वरादन्यस्यात्मनोऽसत्त्वात् ।
 ईश्वरस्यैव विरुद्धलक्षणत्वमप्युक्तमितिचेत्सुखदुःखादियोगश्च । न । निमित्तत्वे
 सति लोकविपर्ययाध्यारोपणात्सवितृवत् । यथाहि सविता नित्यप्रकाशरूपत्वा-
 ल्लोकाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिनिमित्तत्वे सति लोकदृष्टिविपर्ययेणोदयास्तमया-
 होरात्रादिकर्तृत्वाध्यारोपभाग्भवति एवमीश्वरे नित्यविज्ञानशक्तिरूपे लोकज्ञा-
 नापोहसुखदुःखस्मृत्यादिनिमित्तत्वे सति लोकविपरीतबुद्ध्याध्यारोपितं विप-
 रीतलक्षणत्वं सुखदुःखादयश्च न स्वतः । आत्मदृष्ट्यनुरूपाध्यारोपाच्च । यथा
 घनादिविप्रकीर्णोऽम्बरे येनैव सवितृप्रकाशो न दृश्यते स आत्मदृष्ट्यनुरूपमे-

आ०टी० तत्प्रविष्टचित्स्वरूपस्य संसारव्यवहारो यस्य च विच्छेदे प्रतिबिम्बरूपस्य बिम्ब-
 संपत्त्या मोक्षव्यवहारो भवति स कल्पितरूपः पृथगभ्युपगम्यतेऽतः सिद्धसाधनमित्यर्थः ।
 द्वितीयविकल्पेऽपि सिद्धसाधनत्वमाह । अन्यश्चेति । तृतीयविकल्पे बुद्ध्यादिकल्पि-
 तेभ्यो विशिष्टात्मभ्यो व्यतिरेकेण निरुपाधिकस्वरूपाभिप्रायेण पक्षीकरणे हेतुराश्र-
 यासिद्धस्तादृशस्याश्रयस्य मानैविकलत्वादित्यर्थः । ईश्वरादन्य आत्मा नास्तीति वद-
 ता सर्वोपाधिस्थ ईश्वर एवात्मेत्युक्तं भवति । तदा च बद्धत्वमुक्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वं
 सुखदुःखादियोगश्चासङ्गस्य विरुद्धः प्रसज्येतेत्यतो वास्तवमसंसारित्वं क-
 ल्पितेन संसारित्वेन न विरुद्धञ्च इति दर्शयितुं यस्य यस्यान्तःकरणादिविकार-
 स्योदयादेः सांनिधिमात्रेणाऽऽत्मा निमित्तं तस्य तस्य लोकैरहंकारादिभिर्विपरीत-
 रूपस्याध्यारोपणादात्मनः संसारित्वमित्याह । न निमित्तत्वे सतीत्यादिना ।
 ईश्वरे सुखाद्यारोप इत्युक्ते मायोपाधिके ब्रह्मणीश्वरशब्दवाच्ये सुखाद्यध्यासशब्दा
 स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमाह । नित्यविज्ञानशक्तिरूप इति । यथाऽग्न्यादिशक्तिः शक्य-
 न्तरमन्तरेण स्वस्वभावादेव कारोत्पादनानुकूला तथा नित्यविज्ञानं स्वभावसंनिधि-
 मात्रेणान्तःकरणादिप्रवृत्तिनिमित्तमिति शक्तिर्मयमुच्यते । तस्मिन्स्वातन्त्र्यादीश्वर-
 पदलक्ष्ये विरुद्धानेकधर्माध्यासो न विरुद्धञ्च इत्यर्थः । लोकस्य ज्ञानापोहो वि-
 स्मरणं । नस्वत इति । न परमार्थतो विरुद्धानेकधर्मवत्त्वमित्यर्थः । भ्रान्तस्य स्वद-
 ष्ट्यनुरूपाध्यासारोपदर्शनाच्च नाध्यासो वस्तुक्षतिकर इत्याह । आत्मदृष्टीति ।
 बौद्धादिवृत्तीनामुद्भवाभिभवाभ्यामाकुलस्य वैचित्र्यमापन्नस्य वृत्तीनामेवोद्भवाभिभवौ न

१ (क छ झ.) "त्प्रत्यय" । २ (ग घ ज.) "नवलावि" । ३ (छ. झ. ज.)
 "स्योत्पादे स" । ४ (ग घ ज.) "किञ्चपमु" ।

शा०भा०वाच्यस्यति सवितेदानीमिह न प्रकाशयतीति सत्येव प्रकाशेऽन्यत्र भ्रान्त्या । एवमिह बौद्धादिवृत्त्युद्भवाभिभवाकुलभ्रान्त्याऽध्यारोपितः सुखदुःखादियोग उपपद्यते । तत्स्मरणाच्च तस्यैवेश्वरस्यैव हि स्मरणं । मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । नादत्ते कस्यचित्पापमित्यादि । अतो नित्यमुक्त एकस्मिन्सवितरीव लोकाधिधारोपितमीश्वरे ससारित्वम् । शास्त्रादिप्रामाण्यादभ्युपगतमसंसारित्वमित्यविरोध इति । एतेन प्रत्येकं ज्ञानादिभेदः प्रत्युक्त । सौक्ष्म्यचैतन्यसर्वगत्वाद्यविशेषे च भेदहेत्वभावात् । विक्रियावत्त्वे चानित्यत्वात् । मोक्षे च विशेषानभ्युपगमादभ्युपगमे चानित्यत्वप्रसङ्गात् । अविद्यावदुपलभ्यत्वाच्च भेदस्य तत्क्षयेऽनुपपत्तिरिति सिद्धमेकत्वं तस्माच्छरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंतानस्याहंकारसवन्धादज्ञानबीजस्य नित्यरिज्ञानान्यनिमित्तस्यात्मतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानाद्विनित्यत्वावज्ञानबीजस्य विच्छेदे आत्मनो मोक्षसंज्ञाविपर्यये च बन्धसज्ञा । स्वरूपापेक्षत्वादुभयोः ब्रह्म

आ०टा० तद्व्यापकचैतन्यस्येति विवेकशून्यलोकस्य भ्रान्त्येतियोजना । चैतन्यस्य ज्ञानमुखाद्युत्पादे निमित्तत्व न केवलमन्वयव्यतिरेकसिद्धम् । तत्स्मरणाच्च भगवद्वाक्याच्च सिद्धमित्यर्थः । ईश्वरे ससारित्वमीश्वर ससारादिमसिद्धचभावाद्विशिष्टानुगतचित्स्वरूप इति व्याख्येयम् । एतेनेति । सिद्धसाधनत्वादिदूषणेन प्रतिशरीरज्ञानमुखादीनामाश्रयभेदस्वात्किञ्च प्रत्युक्तो मन्तव्यः । किञ्च व्यावर्तकधर्मवशाद्वावृत्ति सिद्ध्याति । साख्यमते च पुरुषाणां चैतन्यमात्ररूपाणां न व्यावर्तको धर्मोऽस्ति । वैशेषिकमते त्वैत्यन्तर्विशेषकल्पनाऽन्योऽन्याश्रयपराहता । अतो निर्विशेषत्वात्पुसा न भेदस्वात्किञ्च इत्याह । सौक्ष्म्येति । कश्चिद्दुःखी कश्चित्सुखी दुःखादिविनिःश्रयाव्यवस्थाऽन्यथाऽनुपपत्त्याऽऽश्रयभेदस्वात्किञ्च कल्प्यते तत्राह । विक्रियावत्त्वे चेति । सुखादिविक्रियाणांमुपाधिधर्मत्वान्नात्मभेदसाधकत्वं व्यधिकरणामिद्वत्वादित्यर्थः । किञ्च न सर्वत्र मोक्षे विक्रियादिविशेष इत्येते । स्वरूपावस्थानं च मोक्षस्ततः सविशेषत्व न स्वाभाविकमित्याह । मोक्षे चेति । किञ्च जाग्रत्स्वप्रयोरविद्यावद्विभ्रान्तैरुपलम्भात्मुपसमाध्याभ्रान्त्यभावेऽनुपलम्भान्मिथ्यात्व भेदस्य सिद्धमित्याह । अविद्यावदिति । जीवानां क्रमेणानेकशरीरानुयायित्वात्माविमामिकस्य शरीरादिमतानस्य मिथ्याभिमानविषयत्वाच्छुक्तिरूप्यवदज्ञानबीजस्य विच्छेदे आत्मनो मोक्षमज्ञेतिमन्वन्धः । आत्मन इति कस्माद्बुध्यते त्रिशिष्टस्य बन्धमोक्षी किं नेप्येते तत्राह । स्वरूपापेक्षत्वादिति । विशिष्टस्य मोक्षेऽन्व-

तद्वैपां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजा-
नत किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तेऽग्निमनुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमिदं
यक्षमिति । तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

शा०भा०ह इत्यैतिह्यार्थः पुरा किल देवासुरसंग्रामे जगत्स्थितिपरिपालयिषया-
ऽऽत्मानुशासनानुवर्तिभ्यो देवेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय विजिग्येऽज्ञैपीदसुरान्ब्रह्म-
ण इच्छानिमित्तो विजयो देवानां बभूवेत्यर्थः । तस्य ह ब्रह्मणो विजये दे-
वा अमहीयन्त । यज्ञादिलोकस्थित्यपहारिष्वसुरेषु पराजितेषु देवा दृष्टिं
पूर्जां वा प्राप्तवन्तः ॥ १४ ॥ १ ॥

त ऐक्षन्तेति मिथ्याप्रत्ययत्वाद्धेयत्वख्यापनार्थमाश्रायः । ईश्वरनिमित्तं
विजये स्वसामर्थ्यनिमित्तोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेत्यात्म-
नो जयादि श्रेयोनिमित्तं सर्वात्मानमात्मस्थं सर्वकल्याणास्पदमीश्वरमेवात्म-
त्वेनाबुद्ध्वा पिण्डमात्राभिमानाः सन्तो यं मिथ्याप्रत्ययं चक्रुः तस्य पिण्डमा-
त्रविषयत्वेन मिथ्याप्रत्ययत्वात्सर्वात्मेश्वरयाथात्म्यावबोधेन हातव्यतारव्या-
पनार्थस्तद्वैपामित्याचार्यापिकाश्रायः । तद्ब्रह्म ह किलैषां देवानामभिप्रायं
मिथ्याहंकाररूपं विजज्ञौ विज्ञातवत् । ज्ञात्वा च मिथ्याभिमानशातनेन
तदनुजिघृक्षया देवेभ्योऽर्थाय तेषामेवेन्द्रियगोचरे नातिदूरे प्रादुर्बभूव । महे-
श्वरशक्तिमायोपात्तेनात्यन्ताद्भुतेन प्रादुर्भूतं किल केनचिद्रूपविशेषेण । तत्कि-
लोपलभमाना अपि देवा न व्यजानत न विज्ञातवन्तः । किमिदं यदेतद्यक्षं
पूज्यमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तद्विज्ञानायाग्निमनुवन् । नृणनिधानेऽयमभिप्रायोऽत्यन्तसंभावितयोरग्नि-

धा०टी०यासंभवाद्बन्धये वा संसारानिवृत्तिप्रसङ्गादन्यस्य च बन्धेऽन्यस्य च मोक्षे साधनवै-
श्यादुपाधिवैशिष्ट्यद्वारेण स्वरूपस्थैवोपाधिप्रतिबिम्बकल्पस्य बन्धमांशौ । प्रति-
बिम्बो हि वाच्यरूपेण मिथ्या लक्ष्यरूपेण तु बिम्बमेव स्वरूपावस्थान मुक्तिरुपपद्य-
ते । तदुक्तम् । उपाधिना सार्धमुपाधिजन्यमौपाधिकं सर्वमवोद्दि मिथ्या । भागं मृ-
पा चित्प्रतिबिम्बकेऽपि बिम्बं पुनः सत्यमशेषमेवेति ॥ १४ ॥ १ ॥

त ऐक्षन्तेति देवानामांक्षणस्य मिथ्याप्रत्ययत्वान्मिथ्याभिमानस्य हेयत्वख्याप-
नार्थो ब्रह्मणः प्रादुर्भाव इति योजना । सूत्रमिदं व्याख्याति । ईश्वरनिमित्त इ-

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्याग्निर्वा अहमस्मी-
त्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥
तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं । न्द-
हेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥
तस्मै तृणं निदधावेतदहेति । तदुपप्रेयाय सर्व-
जवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निवृष्टे
नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥
अथ वायुममन्नुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेत-
द्यक्षमिति तथेति ॥ २० ॥ ६ ॥
तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहम-
स्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥
तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददी-
य यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥

शा०भा० मारुतयोस्तृणदहनाऽऽदानाशक्त्याऽऽत्मसंभावना शातिता भवेदिति ।
इन्द्र आदित्यो वज्रभृद्वा । अविरोधान् । इन्द्रोपसर्पणे ब्रह्म तिरोदध इत्यत्रापम-
भिप्रायः । इन्द्रोऽहमित्यधिकतमोऽभिमानोऽस्य सोऽहमग्न्यादिभिः प्राप्तं वा-
क्संभाषणमात्रमप्यनेन न प्राप्तोऽस्मीत्यभिमानं कथं न नाम जह्यादिति । त-
दनुग्रहापैवान्ताहितं तद्ब्रह्म बभूव । स शान्ताभिमान इन्द्रोऽत्यर्थं ब्रह्म विजि-
ज्ञासुर्यस्मिन्नाकाशे ब्रह्मणः प्रादुर्भावं आसीत्तिरोधानं च तस्मिन्नेव स्त्रियम-
तिरूपिणीं विद्यामाजगाम । अभिप्रायोद्बोधहेतुत्वाद्दुद्रपत्न्युमा हेमवतीव
सा शोभमाना विद्यैव विरूपोऽपि विद्यावान्वहु शोभते ॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥
॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥

आ०टी०त्यादिना । जयादि श्रेष्ठत्वे निमित्तं मन्यमाना इति शेषः ॥ १५ ॥ २ ॥ १६ ॥ ३ ॥
॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥

* यद्यपि षड्गु पुस्तकेऽप्यादशोपमितिपाठस्तथापि स उदात्तमादाद् । अपवा इदोदितिप्रत्यये
एान्दमन्वाद्मादन्तः ।

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकाऽऽदातुं स तत एव निवृत्ते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥
 अथेन्द्रमन्त्रुवन्मघवन्नेतोद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥
 स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानासुमाहैमवतीं ताहोवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ २५ ॥
 ॥ १२ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥
 ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥ १ ॥
 तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुस्त्रिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुस्ते ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥

शा०भा० ॥ २३ ॥ १० ॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥३॥

तां च पृष्ट्वा तस्या एव वचनाद्विदांचकार विदितवान् । अत इन्द्रस्य बोधहेतुत्वाद्विद्यैवोमा । विद्यासहायवानीश्वर इति स्मृतिः । यस्मादिन्द्रविज्ञानपूर्वकमग्निवाध्वन्द्रास्ते ह्येनन्नेदिष्टमतिसमीपं ब्रह्मविद्यया ब्रह्म प्राप्ताः सन्तः पस्पृशुः स्पृष्टवन्तः । ते हि प्रथमं प्रथमं विदांचकार विदांचकुरित्येतत् । तस्मादतितरामतीत्यान्यानतिशयेन दीप्यन्तेऽन्यान्देवांस्ततोऽपीन्द्रोऽतितरां दीप्यते । आदौ ब्रह्मविज्ञानात् । तस्यैव आदेशस्तस्य ब्रह्मण एव वक्ष्यमाण आदेश उपासनोपदेश इत्यर्थः । यस्मादेवेभ्यो विशुदिव सहसैव प्रादुर्भूतं ब्रह्म श्रुतिमत्तस्माद्विश्रुतो विद्योतनं यथा यदेतद्ब्रह्म व्यद्युतद्विद्योति-

भा०टी० ॥ २३ ॥ १० ॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीय खण्डः ॥३॥

विद्येति मन्त्रप्रधाना शक्तिश्चित्तादात्म्यापत्त्या बोधहेतु । तस्मादित्यस्यापेक्षितं पठव्यत्यामेन व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना । अर्थज्ञानोपमंहागोऽय विध्युपक्र-

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्सह्येनने-
दिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति
॥२८॥३॥तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्यु-
तदा३इतीन्नयमीमिषदा३इत्यधिदैवतम् ॥२९॥४॥
अथाध्यात्मं यदेतद्रच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुप-
स्मरत्यभीक्षणं संकल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तद्व-
तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं

शा०भा०तवत् । आ इवेत्युपमार्थं आशब्दः । यथा घनान्धकारं विदार्य विद्युत्सर्वतः
प्रकाशत एवं तद्वन्न देवानां पुरतः सर्वतः प्रकाशवद्ब्रह्मभूतमतो व्यद्युतदिवे-
त्युपास्यम् । यथा सक्रद्विद्युतमिति च वाजसनेपके । यस्माच्चेन्द्रोपसर्पणकाले
न्यमीमिषत् । यथा कश्चिच्चर्तुर्निमेषणं क्रतवानिति । इतीदित्यनर्थकौ नि-
पातौ । निमिषितवदिव तिरोभूतमित्येवमाधिदैवतं देवताया अधि यदर्शन-
मधिदैवतं तत् ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥ २९ ॥ ४ ॥

अथानन्तरमध्यात्ममात्मनोऽध्यात्ममुच्यत इति वाक्यशेषः । यदेतद्यथो-
क्तलक्षणं ब्रह्म गच्छतीव प्राप्नोतीव विपयीकरोतीवेत्यर्थः । न पुनर्विपयीक-
रोति मनसोऽविषयत्वाद्ब्रह्मणोऽतो मनो न गच्छति । येनाहुर्मनो मतमिति
हि चोक्तम् । गच्छतीवेति तु मनसोऽपि मनस्त्वात् । आत्मभूतत्वाच्च ब्रह्मण-
स्तत्समीपे मनो वर्तत इत्युपस्मरत्यनेन मनसैव तद्वन्न विद्वान्यस्मात्तस्मा
द्ब्रह्म गच्छतीवेत्युच्यते । अभीक्षणं पुनःपुनश्च । संकल्पो ब्रह्मप्रेषितस्य
मनसः अत उपस्मरणसंकल्पादिभिर्लिङ्गैर्ब्रह्म मनोऽध्यात्मभूतमुपास्यमित्य-
भिप्रायः ॥ ३० ॥ ५ ॥

तस्य चाध्यात्ममुपासने गुणो विधीयते तद्व तद्वनं तदेतद्ब्रह्म तच्च तद्वनं
च तत्परोक्षं वनं संभजनपिम् । वनतेस्तत्कर्मणस्तस्मात्तद्वनं नाम । ब्रह्मणो

आ०टी० मार्थम् । विद्युद्दृष्टान्तेनात्यन्तदीप्तिमत्त्वं निमेषणदृष्टान्तेन देवैरपि दुर्ज्ञेयत्वमिति
गुणद्वयं देवानधिष्ठत्य विवक्षितम् । अत एव तद्रुणद्वयविशिष्टोपासनमाधिदैविकंमु-
च्यते ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥ २९ ॥ ४ ॥ अहंयत्नेनैतत्कर्तव्य-
मित्यभिप्रेत्याध्यात्मिकब्रह्मरूपमाह । आत्मेत्यादिना ॥३०॥५॥ वनतेस्तत्कर्मण

वेदांभिर्हैन ५ सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥३१॥६॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव
त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि
सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्व-

शा०भा० गौणं हीदं नाम । तस्मादनेन गुणेन तद्वनमित्युपासितव्यम् । स यः कश्चि-
देतद्यथोक्तमेवं यथोक्तेन गुणेन वनमित्यनेन नाम्नाभिधेयं ब्रह्म वेदोपास्ते ।
तस्यैतत्फलमुच्यते । सर्वाणि भूतान्येनमुपासकमभिसंवाञ्छन्तीहाभिसंभजन्ते
सेवन्तेस्म इत्यर्थः । यथागुणोपासनं हि फलम् ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्तायामप्युपनिषदि शिष्येणोक्त आचार्य आह । उक्ता कथि-
ते तुभ्यमुपनिषदात्मोपासनं च । अधुना ब्राह्मीं वाव ते तुभ्यं ब्रह्मणो ब्रा-
ह्मणजातेरुपनिषदमब्रूमेति वक्ष्याम इत्यर्थः । वक्ष्यति हि । ब्राह्मी नोक्ता ।
उक्ता त्वात्मोपनिषत् । तस्मान्न भूताभिप्रायोऽब्रूमेत्ययं शब्दः ॥ ३२ ॥ ७ ॥
तस्या वक्ष्यमाणाया उपनिषदस्तपो ब्रह्मचर्यादि दम उपशमः कर्माग्नि-
होत्रादीत्येतानि प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । एतेषु हि सत्सु ब्राह्मोपनिषत्प्रतिष्ठिता भ-
वति । वेदाश्चत्वारोऽङ्गानि च सर्वाणि । प्रतिष्ठेत्यनुवर्तते । ब्रह्माश्रया हि
विद्या । सत्यं यथाभूतवचनमपीडाकरमायतनं निवासः सत्यवत्सु हि सर्वं
यथोक्तमायतन इवावस्थितम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥

तामेतां तपआद्यङ्गां तत्प्रतिष्ठां ब्राह्मीमुपनिषदं सायतनामात्मज्ञानहेतु-
भूतामेवं यथावद्यो वेदानुवर्ततेऽनुतिष्ठति । तस्यैतत्फलमाह । अपहत्य पा-
प्मानम् । अपक्षय्य धर्माऽधर्मावित्यर्थः । अनन्ते अपारे अविद्यमानान्ते स्वर्गे
लोके । सुखप्राये निर्दुःखात्मनि परे ब्रह्मणि । ज्येष्ठे महति सर्वमहत्तरे प्रतिति-

आ०टी० इति । वनसंभजन इत्यस्य धातोः संभजनार्थस्य रूपं वनमिति । तत्प्रतिष्ठं वनं न शक्यत
इत्यर्थः । गौणमिति । अवयवशक्तिलभ्यं न रूढ्या समुदायशक्त्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ६ ॥
ब्राह्मणजातेरुपनिषदमिति । ब्राह्मणजात्यनुष्ठेयां विद्यामात्मज्ञानसाधनभूतामित्य-
र्थः ॥ ३२ ॥ ७ ॥ ब्रह्मेति वेदस्तन्मृत्वात्तदाश्रया ॥ ३३ ॥ ८ ॥
तपआदीनि वेदाङ्गान्यन्याङ्गानि यस्याः ॥ ३४ ॥ ९ ॥

र्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥३४॥९॥
इति चतुर्थः खण्डः ॥४॥ इति सामवेदीया तल-
वकारशाखोक्ता केनोपनिषत्समाप्ता । ॐ तत्सद्-
ह्वार्षणमस्तु ॥

शा०भा० घृति सर्ववेदान्तवेद्यं ब्रह्माऽऽत्मत्वेनावगम्य तदेव ब्रह्म प्रतिपद्यत इत्यर्थः ।
॥ ३४ ॥ ९ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीमत्परम-
हंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ तलवकारोपनिषद्भाष्ये क्षुद्र-
गणवाक्यविवरणं समाप्तम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

भा०टी० सत्यकामः सत्यं सिद्धः सर्वेशो यः स्वशक्तिः ।
स एवान्तःप्रविष्टोऽहमुपास्यः सर्वदेहिनाम् ॥ १ ॥

इतिचतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्री-
मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ सामवेदीयत-
लवकारशाखोपनिषत्क्षुद्रगणे वाक्यविवरणे भाष्ये श्रीमत्परमहंस-
परिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिता व्याख्या समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

॥ शङ्करानन्दकृता केनोपनिषद्दीपिका ॥

ॐ नमः श्रीसच्चिदानन्दाय नमः ।

केनेपितोपनिषदं व्याकरिष्ये पदाध्वना ।

रम्यां तलत्रकाराणां शाखायामात्मवोधिनीम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनवगम्यत्वात्तदस्तित्वस्य च प्रमाणसिद्धत्वाच्चि-
श्रेणापि कर्मणा प्राणाद्युपासनेन ब्रह्मज्ञानोत्पादमन्तरेण ब्रह्मावाप्तेः संपादयितु-
मशक्यत्वादशुद्धान्त-करणस्य च ब्रह्मज्ञानोत्पादस्यासंभावितत्वादतः कर्माणि
प्राणाद्युपासनानि चोक्त्वा ब्रह्मविद्यामुपक्रमते । तत्रापि प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं गुरु-
शिष्यसंवादादिवाह । शिष्यः पृच्छति । केनासता सता केनाचेतनेन चेतनेन
वा भिन्नेनाभिन्नेन वेरितमिष्टं कस्येच्छानिमित्तमित्यर्थः । पतति । सर्वासु दिक्षु
गच्छति मन इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । सामान्यतः प्रेरयितारं पृष्ट्वा विशेष-
तस्तं पृच्छति । प्रेषितं प्रेरितं धनुष्मतेव ज्याघाताद्वाणजातं को ह्येतद्देशादे-
शान्तरं नयतीत्यर्थः । मनः संकल्पविकल्पोपलभितमन्तःकरणं ज्ञानशक्तिरित्य-
र्थः । केन व्याख्यातम् । प्राणः पञ्चवृत्तिरध्यात्मादिभेदभिन्नः क्रियाशक्तिरि-
त्यर्थः । प्रथमोऽव्यक्ताभिमानिन ईश्वरस्य चेतनाचेतनात्मकं विक्षेपं जनयतः
सर्वमवृत्तिनिमित्तं प्रथमः पुत्रः प्रैति प्रकर्षेणोर्ध्वादिदिक्षु गच्छति युक्तः संबद्धः
केन प्रेरित इत्यर्थः । केन व्याख्यातम् । इपितां प्रेरितां वाचं वाग्निन्द्रियरू-
पामनेकशब्दजननीमिमां तात्वाद्यष्टस्थानस्थां वदन्ति । अस्य वाग्निन्द्रियस्य
वक्तुमशक्यत्वेऽपि केनचिन्नवाग्निन्द्रियास्तदुच्चार्यमाणां वर्णपदवाक्यात्मिकां
वाचं व्यक्तमुच्चारयन्ति । चक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च क उ को नाम देवः सर्व-
व्यवहारकारणभूतो युनक्ति सन्नद्धं करोति प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

गुरुराह । श्रोत्रस्य शब्दोपलब्धेरसाधारणकारणस्य श्रोत्रं यथास्माकमसाधा-
रणव्यवहारस्य कारणं श्रोत्रं तथा श्रोत्रस्यापि शब्दग्रहणसामर्थ्यस्यासाधारणं
कारणं मनसः सर्वोपलब्धी साधारणकारणस्य मनः साधारणकारणत्वसामर्थ्य-
कारणम् । यद्वैतवर्धमुक्तैः श्रोत्रादिभिवक्ष्यमाणैश्चक्षुरन्तैः संबध्यते । अथवा यद्यः
वाचो वाग्निन्द्रियस्य वर्णोच्चारणशक्तेर्हं प्रसिद्धस्य वाचं वाग्वाग्निन्द्रियसामर्थ्य-

करणं यद् य उ स उं एव प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्जीवनकारणस्य प्राणो जीवनकारणत्वसामर्थ्यकारणम् । चक्षुषो रूपोपलब्धेरसाधारणकारणस्य चक्षुश्चक्षुःसामर्थ्यकारणम् । एवंभूतो यः स एवेत्यन्वयः । मनआदेः सामान्यतो विशेषतश्च प्रेरयितेशेषः । अयमर्थः । अस्ति मनआदीनां प्रेरयिता मनआदिविलक्षणश्चेतनश्चेतनानां । भेदगन्धगूण्य इति । अतो ज्ञात्वा अविद्यां सकार्यामितिमुच्य सर्वात्मना परित्यज्य धीरा बुद्धिमन्तो ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नाः । अथोपसर्गयोगे धातोरन्यार्थत्वं प्रायेणेतिन्यायेन धीरा अतिमुच्याहं ब्रह्मास्मीति तमवगत्य प्रेत्यास्माल्लोकाल्लोकशब्दाभिधेयकार्यकारणसंघाताभिमानादस्मात्प्रतिप्राणिप्रत्यक्षात्प्रेत्य प्रकर्षेण गत्वा तदभिमानं परित्यज्येत्यर्थः । अमृता मरणकारणाविद्यात्कार्यगूण्या भवन्ति स्पष्टम् ॥ २ ॥

ननु येन प्रेरितं मनआदिकं गच्छति तदिदमिति शृङ्गाग्रहिकया कस्मान्न प्रदर्श्यत इत्यत आह । न तत्र चक्षुर्गच्छति रूपादिहीनत्वात्तस्य तस्मिन्विषये चक्षुर्न गच्छति । ननु चक्षुरग्राह्याणामपि स्वर्गोपूर्वादीनां वाग्विषयत्वं । दृष्टमित्यत आह । न वाग्गच्छति स्पष्टं तत्रेत्यनुवर्तते ननु वाग्ग्राह्याणामपि चम्पककेतक्यादिगन्धभेदानां मनसा ग्रहो दृष्ट इत्यत आह । नो मन उक्तं गच्छति तत्रेत्यनुवर्तते । यत एवं ततः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्युक्तोपदेशमन्तरेणास्यात्मनो दर्शन उपयान्तरं न विद्मः स्वबुद्ध्या न जानीमः । नापि विविधशास्त्रगुर्वाद्युपदेशेभ्य इत्याह । न विजानीमो विशिष्टेभ्यः शास्त्रेभ्यः शास्त्रगुर्वादिभ्य इदानीमपि नाधिगच्छामः । यथा येन प्रकारेणैतच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं मनआदेः प्रेरकमनुशिष्यान्मादृशो गुरुर्भवाद्दृशं शिष्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोपदिश्यानुपश्चाच्छ्रेतो वतुलशृङ्गो गौरितिवद्विशेषणं कुर्यात्तमुपायं न विद्मो न विजानीम इत्यन्वयः । ननु लोके द्वयी मतिज्ञातमज्ञातं च तत आभ्यामन्यतरविशेषणेन विशेषणीयमित्यत आह । अन्यदेव तद्विदितात्तच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं विदिताज्ज्ञानविषयात्सर्वस्मादन्यदेव पृथगेव न तु ज्ञानविषयः । ननु तर्हीविदितमज्ञातस्वरूपमित्यत आह । अयो अप्यविदिताज्ज्ञानाविषयादज्ञातादन्यदेव । नन्विदं भवद्बुद्धिकल्पितमित्यत आह । इत्यनेन प्रकारेण शृश्रुम श्रुतवन्तो वयं पूर्वेपां पित्रादीनां ते च न भूर्वा इत्येवमाह । ये प्रसिद्धाः शमदमादिसाधनसंपन्नाः शास्त्रहृदयज्ञा नोऽस्माकं सहाध्यायिनां शिष्याणां तच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं व्याचक्षिरे विस्पष्टमासमन्तात्कथितवन्तः । अनेन गुरुमुखादेवात्मावगतिर्भवति न तु प्रकारान्तरेणेत्यर्थादुक्तम् ॥ ३ ॥

अतो वागाद्यगम्यत्वेनैवावगन्तव्यं न त्वन्यथेत्येतन्मत्रपञ्चकेनाह । यत्प्रसिद्ध-
मात्मस्वरूपं वाचा वर्णपदादिरूपया वेदलोकवाक्यात्मिकयाऽनभ्युदितमप्रका-
शितं गृह्यग्राहिकया येन प्रसिद्धेन वाग्वागिन्द्रियं वर्णादिवाचसहितमभ्युद्य-
ते सर्वत उच्यते स्वव्यवहारक्षमा भवतीत्यर्थः । केनेपितां वाचमित्यस्येदमुत्तरम् ।
तदेव वाचा प्रकाशितं वाचः प्रेरकं न त्वन्यद्ब्रह्म बृहदेशकालवस्तुपरिच्छेदगून्यं
त्वमस्मच्छिष्यो ब्रह्मणो भेदरहितो विद्धि जानीहि । ननु किमर्थं तदेव ज्ञातव्यं
यतो बहुविधभेदमहमनहं वा तादित्युपासते जनाः । तद्ब्रह्ममपि भवदुक्तादन्य-
ज्ज्ञास्यामीत्यत आह । नेदमिदं बहुविधभेदमहमनहं वा गृहीतं वागादिविषयभू-
तं न ब्रह्मेतिशेषः । इदंशब्दार्थमाह । यत्प्रसिद्धमुपासकानामिदं प्रसिद्धं ज्ञातृज्ञान-
ज्ञेयभेदवदुपासते उपासनं कुर्वते यथावत्स्वरूपावबोधगून्याः ॥ ४ ॥

वागगम्यस्यापि चम्पककेतक्यादिगन्धभेदस्य मनसा ग्रहो दृष्ट इत्यत आह ।
यत्प्रसिद्धं मनसो मनो मनसाऽन्तःकरणेन न मनुते कोऽपि नाधिगच्छति । न
च तदकिंचित्करमित्याह । येन मनसाऽविज्ञातेनाहुः कथयन्त्यस्माकं व्या-
ख्यातारो मन उक्तं मतं ज्ञातं सर्वकार्यक्षममित्यर्थः । अनेन केनेपितमित्यादिप्रथ-
मश्रोस्यत्तरं सिद्धम् । यद्यपि वाङ्मनसयोरगोचरत्वेनैव चक्षुःश्रोत्रप्राणानाम-
गोचरत्वं सिद्धं तथाऽपि पञ्चमश्रानां प्रत्येकमुत्तरं दातुं वक्ष्यमाण पर्यायत्रय-
मवगन्तव्यम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

यत्प्रसिद्धं चक्षुषश्चक्षुष्यक्षुष्या रूपग्राहकेणोन्द्रियेण न पश्यति नावलोकयति
येन चक्षुषश्चक्षुष्या चक्षुष्यक्षीणि पश्यत्यवगच्छति चक्षुषः सर्वकार्यकारणमित्य-
र्थः । चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्तीतियोगस्य विभागेनाऽऽद्यस्योत्तरं दत्तम् ।
तदेव० पासते व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

यत्प्रसिद्धं श्रोत्रस्य श्रोत्रं श्रोत्रेण शब्दोपलब्धिसाधनेन न गृणोति नाधिगच्छ-
ति । येन श्रोत्रस्य श्रोत्रेण श्रोत्रं शब्दोपलब्धिकारणमिदमाकाशस्य प्रदेशविशो-
पात्मकं श्रुतमधिगतम् स्वकार्यक्षमं कृतामित्यर्थः । चक्षुःश्रोत्रं क इत्पस्याविशि-
ष्टस्यानेनोत्तरं दत्तम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

यत्प्रसिद्धं प्राणस्य प्राणरूपं प्राणेन पञ्चवृत्तिना न प्राणिति प्राणचेष्टां न
करोति येन प्राणस्य प्राणेन प्राणः प्रसिद्धपञ्चवृत्तिः प्रणीयते प्रकर्षेण नीयते
स्वचेष्टां कार्यते इत्यर्थः । अनेन केन प्राण इत्यादेरुत्तरं दत्तम् । श्रोत्रस्य श्रो-
त्रमित्यादिना तु सामान्यतः । अत्र तु विशेषत इति न पुनरुक्तम् । अथवा.

तदुत्तरं तत्रैव कण्ठतः । अत्र तु वागाद्यविषयत्वप्रतिपादनेनार्थ्यमिति न पुनरुक्तम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं याददमुपासते । व्याख्यातम् ॥ ८ ॥ इति प्रथमः स्रष्टः ॥ १ ॥

पूर्वं यथावस्थितमात्मस्वरूपं गुर्वाद्युपदिष्टमुपदिश्येदानीं शिष्यबुद्धिमनुसरन्नाह । यदि पक्षान्तरे मन्यसे यस्तुतो विद्यमानमपि जानामि सुवेदं सुष्ठु भवदादिभिरुक्तं ममात्मस्वरूपं जानामि । इत्यनेन प्रकारेण यदि मन्यसे इत्यन्वयः । तथा ब्रह्मतत्त्वं जानीष्ये इत्याह । दहरमेवापि नूनम् । अपि संभावनायाम् । नास्त्येव भवतो ब्रह्मज्ञानम् । अथ च चेतनत्वाज्ज्ञानवानहमस्मीति संभावयासि तथाऽपि नूनं निश्चितं तद्विषयस्याल्पत्वादल्पमेव ननु बृहत् त्वं ज्ञानित्वाभिमानी वेत्याल्पमेव जानीष्ये । किं ब्रह्मणो रूपं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्य स्वरूपं दहरज्ञानत्वे हेतुर्यद्यस्मादस्य त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य त्वं कार्यकारणसंघाताभिमानी परिच्छिन्नो ज्ञानैकः । एवंभूताच्चत्तोऽन्यद्यत्प्रसिद्धं त्वया ज्ञेयं कार्यब्रह्मस्वरूपमस्य ब्रह्मणः सर्वपरिच्छेदशून्यस्य देवेश्विन्द्राग्न्यादिषु । अथ नु यस्मादस्य देवेषु यत्प्रसिद्धमस्य त्वं चैतभेदस्तस्मादेव मीमांस्यमेव विचारणीयमेव ते तव त्वयेत्यर्थः । एवमुक्तो मीमांसां कृत्वा शिष्य आह । मन्येऽवगच्छामि विदितमवगतं मयेतिशेषः ॥ १ ॥

स्वयंविदित्वे हेतुमाह । नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । अहं वेदं सुवेदेति नैव मन्ये । यदि सम्यङ् न ज्ञातं तर्हि किं न ज्ञातमेवेत्यत आह । नो न वेदेति । तर्हि किं संदिग्धमित्यत आह । वेद च । जानाम्यपि चकाराज्ज्ञानापि भेदबुद्धेरभावान्न जानामि । सुवेदेत्यनेन ब्रह्मणोऽतिदुर्वोधत्वं दाशितम् । नो न वेदेत्यनेन शास्त्रैकगम्यत्वमुक्तम् । वेदेत्यनेन संशयादिराहित्यमुक्तम् । चकारेण सर्वभेदभक्षकः साक्षात्कार उक्तः । अतिदुर्वोधशास्त्रैकगम्यासंदिग्धसर्वभेदशून्यब्रह्माहमस्मीत्यर्थः । यो मत्तोऽन्योऽपि नोऽरमार्कं शिष्याणां मध्ये तन्मयोक्तं सुवेदेति न न वेदेत्यपि न वेदं चोति वेदं जानाति स तद्ब्रह्म श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनां वेदं जानाति यस्मादयमवगन्ता मदुक्तं वेदं भवानेतमवगच्छति । नो न वेदेति वेदं च न जानामीति न जानामीत्यपि न चकार इति नोकारयोरनुत्तर्यर्थः । दाशिता च तयोर्प्राज्ञाना । तस्माद्ब्रह्म वेदेत्यभिप्रायः ॥२॥

ननु न जानामीति ज्ञानवता ज्ञेयं जानामीति ज्ञानवता चाज्ञेयं भवद्वाचोभङ्ग्या ब्रह्म विद्वद्यति नचैवं प्रामाणिकमित्यत आह । यस्य ब्रह्मविदुषो मतमनाधिगतं कर्तृकर्मादिभावेन तस्य कर्तृकर्मादिभावानधिगतवतो मतमधिगतमिदानीं वै-

परोत्यमाह । मतं कर्तृकर्मादिभावेनाधिगतं यस्य ब्रह्म विदुषो न वेद न जाना-
ति स कर्तृकर्मादिभेदज्ञानवान् । तत्रैव हेतुमाह । यतोऽविज्ञातमनधिगतं विज्ञा-
नतां विविधज्ञानज्ञानज्ञेयादिबुद्धिमतां देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यरूपत्वाद्ब्रह्मण-
स्ततः । विज्ञातं विशेषण यथाविद्यमानस्वरूपेणाधिगतमविज्ञानतां विविधज्ञा-
नादिभेदबुद्धिरहितानाम् ॥ ३ ॥

अविज्ञानतां विज्ञातं चेत्तर्हि सुपुष्टिमूर्छादौ सर्वोऽपि कृतकृत्यः स्यादित्यत
आह । प्रतिबोधविदितं सर्वप्रत्ययसाक्षित्वेनावगतं मतं विज्ञातं न तु सर्वप्रत्ययो-
परमे सुपुष्टादौ । ननु किमनेन ज्ञानेनेत्यत आह । अमृतत्वं हि विन्दत आत्म-
ना हि यस्मादात्मनाऽऽत्मज्ञानेनामृतत्वमविद्या तत्कार्यादिमरणशून्यत्वं स्वयं-
प्रकाशमानन्दात्मस्वरूपमित्यर्थः । विन्दते लभते हेतैत्वर्थस्य आत्मनेति व्याख्या-
नं विन्दते धीर्यं सामर्थ्यमविद्यानिवृत्तिकारणं चरमसाक्षात्काररूपं लभते । उ-
क्तवीर्यलाभादुक्तामृतत्वमाप्तिः प्रसिद्धैवेत्याह । विद्ययाऽधिष्ठानयाथात्म्यसाक्षा-
त्कारेण कर्मगन्धानपेक्षेण विन्दतेऽमृतमधिष्ठानविपरीतग्रहणतज्जदुःस्वरूपमरण-
कारणशून्यमविक्रियमधिष्ठानं लभते ॥ ४ ॥

ननु विद्या चेच्छरीरान्तर एव नत्वत्रैव सति शरीर इत्यत आह । इहास्मि-
न्नेवाधिकारिशरीरे चेद्यद्यवेदीज्ज्ञातवान् । अथ तदा सत्यं सच्चिदानन्दरसं ब्र-
ह्मास्ति विद्यते नचेदिहावेदीदिहाधिकारिशरीरे यद्यहं ब्रह्मास्मीति शरीरे साक्षा-
त्कारं न कृतवांस्तदा महत्पतिप्रौढा त्रिविधदुःखसन्तानजननी विनाष्टिविनाश-
रूपा । श्रुत्या सानुक्रोशमेतदुक्तम् । एतच्छरीरमन्तरेण समूलघोरसंसारविनाश
फात्मज्ञानस्य दुर्लभत्वात्ततोऽस्मिन्सत्पेव तदर्थं यत्न आस्थेपोऽन्यथा सततं
संसारसागरे निमज्जनमेव स्यादिति । इदानीमात्मनः सर्वत्राहमस्मीत्यवलोकनं
करणीयमित्येतदात्मज्ञानस्य संसारव्याध्पौषधस्य स्वरूपमाह । सा भूतेषु भूतेषु
प्राणिषु वीप्सा निखिलचतुर्विधप्राणिसंग्रहार्था विचित्य वयं स्म इत्यधिगत्य
धीरा बुद्धिमन्तो विद्वांसः भेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥
इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

विशुद्धान्त-करणैरेव ब्रह्मविद्ययैव सर्वातिशयवत्सर्वात्मभूतं ब्रह्म विज्ञेयं न-
त्वन्यथेत्येतदर्थमियमाख्यायिकाऽऽरभ्यते । ब्रह्म सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणं ह किल
देवैर्म्यो देवानामनुग्रहार्थाप विजिग्ये विविधं देवाना लोकद्वयप्रतिकूलमसुरकुलं
जितवत् । तस्य देवानुग्रहप्रवृत्तस्य ह किल ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणस्य
विजये विविधजयनिमित्तं देवा इन्द्राग्निवायुप्रभृतयोऽमहीयन्त पूजिता अभूवन् ।

तेऽविज्ञातब्रह्मप्रभावा ऐक्षन्त प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणप्रकारेणैक्षणमकुर्वन् । तदीक्षण-
प्रकारमाह । अस्माकमेवकार्येकरणसंघाताभिमानिनामिन्द्राग्न्यादीनामेव न त्व-
न्यस्य कस्यचिदयमस्मत्प्रत्यक्षविषयो विविधोऽसुरपराभवलक्षण उत्कर्षः ।
अस्माकमेवायं व्याख्यातम् । महिमा महत्वरूपः सर्वजन्तुभ्यः स्तुतिपूजादिला
भलक्षण इत्यनेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तद्ब्रह्म देवानां विजयक्रद्ध किलैषां देवानामज्ञानिनां गर्वाच्छ्रुतमभिप्रायं विजज्ञौ
विशेषेण ज्ञातवत्तेभ्यस्तेषां गर्वाच्छ्रुतानां देवानामज्ञानिनामनुग्रहार्थं ह किल
प्रादुर्बभूव किमपि रूपं धृत्वा नयनपथमागतं तद्ब्रह्म न व्यजानत देवा इदं तदि-
तिविशेषेण न ज्ञातवन्तः । तदज्ञानमाह । किं विचारे । इदं प्रत्यक्षं यक्षं पूज्य-
मतिदिव्यरूपत्वात् । इत्यनेन प्रकारेण ॥ २ ॥

एवं संशयाविष्टहृदयास्ते गर्वाविष्टा देवा आग्निं देवानामग्नेसरं वह्निमद्रवञ्जुक्त-
वन्तः । तदुक्तिमाह । जातवेदो जातानि वेदांसि विविधानि ज्ञानानि सर्ववेदात्म-
फानि यस्मादग्नेः स जातवेदास्तस्य संबोधनं हे जातवेदा एतदस्माभिरुच्यमानं
पुरःस्थितं विजानीहि विशेषेणावगच्छ । किमेतद्यक्षमेतत्पुरतस्थितं यक्षं किं
देवादिषु कतमदित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ३ ॥

एवं तैरुक्तः स तथा देवोक्ताङ्गीकारे । यद्भवद्भिरुच्यते तत्करिष्यामीत्यर्थः ।
इत्यनेन प्रकारेणोक्त्वेतिशेषः । तत्पुरस्थितं यक्षमवगन्तुमभ्यद्रवत्संमुखत्वेन स-
मीपं गतवान् । तद्यक्षं तं समीपं प्राप्तं जिज्ञासुं सावज्ञमभ्यवददाभिमुख्येनोक्त-
वत् । तदुक्तिमाह । कः प्रश्ने मत्समीपमागतस्त्वमसि भवसि इत्यनेन प्रकारेणै-
वं षष्ठः स आह । अग्निरग्निनामा वै प्रसिद्धः सर्वेषामहं त्वत्समीपमागतोऽस्मि
भवाम्यनेन प्रकारेणाब्रवीदुक्तवान् । विशेषनाम्ना पुनरात्मानमाह । जातवेदा वा
अहमस्मीति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

एवमुक्ते पुनः सावज्ञं तद्यक्षमाह । तस्मिन्नुक्तनाम्नि त्वयि मत्पुरतो वर्तमाने
वराके किमाक्षेपे न किमपीत्यर्थः । वीर्यं सामर्थ्यमित्यनेन प्रकारेण । एवमाक्षि-
प्तोऽपि स स्वगर्ववशात्तदीयं प्रश्नं मन्वान आह । अपि संभावनायाम् । इदं
शुष्कमाद्रं च जगत्सर्वं निम्बिलं दहेयं दहनं कुर्याम् । अत्युक्तिवारणार्थं सर्व-
शब्दार्थमाह । यत्प्रमिद्धमिदं स्थावरजङ्गमात्मकं मृतं पृथिव्यां ब्रह्माण्डकटा-
हभुवि । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ५ ॥

तस्मै तस्याग्नेरनुग्रहार्थं नृणामत्यल्पं शुष्कं स्थावररूपं निदधौ नितरां पुरतः
स्थापितवत् । तत्स्थापयित्वा जग्मी । एतच्छुष्कं नृणं मया पुरतः स्थापितं

दह भस्मीकुरु । इत्यनेन प्रकारेण यक्षेणोक्तोऽग्नि स पुरत स्थित नृणमुपमेयाय समीप प्रकर्षेण गतवान्सर्वजवेन स्वकीयन सर्वजवेन तद्यक्षस्थापित शुष्क नृण न शशाक दग्धु भस्मीकर्तुं शक्तो न बभूव । सोऽग्निर्जातवेदा अपगतगर्व स्तत एव शुष्कनृणादहनादेव निमित्तात्प्राप्तलज्जो निववृत्ते झण्टियेव देवा-
न्गन्तु तस्मान्निवृत्ति चकार । आगत्य च देवानुवाच । तदुक्तिमाह । नैतदशक विज्ञातु यदेतद्यक्षमेतत्पुरतस्थित यत्प्रसिद्ध सामान्यतस्तदेतदिति विशेषतो विज्ञातु शक्तो नाभवम् । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ६ ॥

अथाग्नेनिवृत्तस्य वाक्यश्रवणानन्तर वायु सर्वजगत प्राण प्रभञ्जनमब्रुव-
न्नुक्तवन्त । वायो हे वायो । एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्य-
द्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहम-
स्मीति । तस्मिंस्त्वयि किं वीयमित्यपीद सर्वमाददीप यदिद पृथिव्यामिति
तस्मै नृण निदधावेतदादस्त्वेति तदुपमेयाय सर्वजवेन त न शशाकाऽऽदातु
स तत एव निववृत्ते नैतदशक विज्ञातु यदेतद्यक्षमिति । वायुर्वायुनामा । इद
सामान्य विशेषरूपत्वाह । मातरिश्वा मातर्याकाशे स्वसिमि गच्छामीति मात-
रिश्वनामा । आददीपाऽऽदायान्तरिक्षे गमन कुर्याम् । आदत्स्वाऽऽदायैत-
स्या भूमेरस्य नृणस्य च कस्याचिदत्यल्पमप्यन्तर कुर्वादातु सर्वत स्वीकर्तुं
व्याख्यातमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अथ निवृत्तस्य विगतगर्वस्य वायोर्वचनश्रवणानन्तरमिन्द्र परमैश्वर्यसपन्न
त्रिलोकनाथमब्रुवन्नुक्तवन्त । मघवन् भो इन्द्र तद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ।
तथेति तदभ्यद्रवद्वारयातम् । तस्मात्स्वसमीपप्राप्तादिन्द्रात्तिरोदधेऽन्तर्धान
चकार । शुद्धान्त करणैरपि स्वस्वकर्मभिरनवगम्य दर्शयितुमिन्द्रो हि ब्रह्म-
समीप प्राप्त करग्रहणावसरे त न दृष्टवानित्यर्थ ॥ ११ ॥

स विस्मयमना इन्द्रस्तस्मिन्नव यत्र यक्ष स्थित तत्रैव न त्वन्यत्राकाशेऽव-
काशे तदेव यक्ष ध्यायन् तस्थावितिशेष । एव स्थिते मघोनि विशुद्धान्त क
रणे यक्षदर्शानोत्सुके तदन्तर्धानादपगतान्तर्धानाच्चैश्वर्याभिमाने सपन्नाधिकारि-
शुष्णे स्त्री प्रादुर्बभूव । स ह्य स्त्रिय ब्रह्मविद्या मूर्तिमतीं ददर्शतिशय । ततो
निरीक्ष्य तामाजगाम यक्षस्य वार्ता प्रष्टुमागतवान् । आगत्य च बहुशोभमाना
सकलाविद्यापिशाचीवैलक्षण्येनाधिककान्तिमतीमुमा सकलससारवृक्षोच्छेदक-
त्वेनात्कृष्टा प्रभा ब्रह्मविद्यामित्यर्थ । हैमवता हिमरूप सर्वदा शीतल स्वय-
प्रकाशमान आनन्दात्माऽन्ताहतयक्षस्वरूप स यस्य नित्यमस्त्युपनिषद्विभाग-
स्य स हिमवान्तस्येय दुहिता हैमवती ताम् । अथवोमा भगवत पिनाक-

हंममादिग्रन्थीन्शिथिलीकृत्याविद्यां ससंस्कारां सादयति विनाशयतीत्युपनिषद्ब्रह्मविद्या ब्राह्मी वाव ब्रह्मणा सत्यज्ञानलक्षणेन संबद्धा ब्राह्मी तामेव ननु तत्संबद्धां तपआदिकां त उपनिषदं व्याख्यातमद्रूमोक्तवन्तः । अतोऽन्यां कथयिष्याम इत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

तस्यै उक्ताया ब्राह्मया उपनिषद उत्पत्त्यर्थं तपस्तपःशब्दाभिधेयं स्वधर्मानुगुणशरीरसंतापकरं मन इन्द्रियैकाग्र्यादिषु दम इन्द्रियनिग्रहः कर्म स्ववर्णाश्रमोचितं श्रौतं स्मार्तं चेत्यादिकमन्यदपि शमब्रह्मचर्यादि । इदानीमस्या उपनिषदः स ब्राह्म्युपनिषद उपासनमाह । प्रतिष्ठाः प्रतितिष्ठन्त्येतैरिति प्रतिष्ठा इयं तपआद्युपनिषत्कामधेनुर्ब्रह्मविद्योपनिषद्वत्सा चतुष्पादित्यर्थः । ततः प्रतिष्ठाः पादाः । इदानीं तान्विशेषत आह । वेदा ऋगाद्याश्चत्वारः । वेदानां पङ्क्तानि विद्याकामधेनोः परिशिष्टानि निखिलाङ्गानि । सत्यं कालत्रयेऽपि बाधशून्यं ब्रह्म भूरिवेतरस्या गोरायतनं प्रचारोपवेशनादिस्थलम् ॥ ८ ॥

यो मुमुक्षुर्ब्रह्मविद्यार्थी तपआदिसंपादनोद्यतो वै प्रसिद्धोऽनुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारः श्रद्धालुरेतां तपआदिकामधेनुं ब्रह्मविद्यावत्सामेवं वेदपादादिरूपेण वेदजानात्युपास्त इत्यर्थः । सोऽपहत्य स्वस्मादपच्छेदपुरःसरं विनाश्य पाप्मानं ब्रह्मविद्योत्पत्तिप्रतिबन्धहेतुमनन्ते विनाशरहिते स्वर्गे स्वर्गवासिभिर्गेय आनन्दात्मनि लोके स्वयंप्रकाशे ज्येये ज्यायसि सर्वस्मादभ्यधिके ब्रह्मणीत्यर्थः । प्रतितिष्ठति संजातचरमसाक्षात्कारः प्रकर्षेण पुनरुत्थानशून्यत्वेनावस्थानं करोति प्रतितिष्ठति व्याख्यातं पदाभ्यास उपनिषत्समाह्वयर्थः ॥ ९ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति श्रीशङ्करानन्दभगवतः कृतौ तलवकारोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

॥ नारायणविरचिता केनोपनिषद्दीपिका ॥

केनेपितोपनिषदि खण्डाश्रत्वार ईप्सिताः ।

शुद्धग्रन्थसमाहारे सा द्वात्रिंशत्तमी मता ॥ १ ॥

तलवकारशाखा सामवेदे नवाध्याय्यां । तत्र प्राक्कर्माण्युक्तानि ततः सम-
स्तकर्माश्रयस्य प्राणस्योपासनानि ततः कर्माङ्गसामोपासनानि ततो गायत्री-
सामविषयं दर्शनं वंशान्तमुक्तमष्टभिः । ततस्तैः शुद्धसत्त्वं प्रति केनेपितमित्या-
द्या ब्रह्मविषयोपनिषन्नवमाध्याय आरभ्यते । दृष्टादृष्टार्थेभ्यो बाह्यसाधनेभ्यो विर-
क्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासेयम् । केनेपितमित्यादि । शिष्याचार्यमश्रमप्रति-
वचनरूपेण कथनं सुखप्रतिपत्त्यर्थं केवलतर्कागम्यत्वदर्शनार्थं च । केन कर्त्रे-
पितमिष्टमभिप्रेतं सत्कस्येच्छामात्रेण मनः पतति स्वविषयं प्रति गच्छति ।
इपेराभीक्ष्ण्यार्थस्य गत्यर्थस्य चेहासंभवादिच्छार्थस्यैतद्रूपम् । इहागमश्छान्दसः ।
तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थं प्रेषितमिति । न यथाप्रसिद्धमेव कार्यकारणसंघात-
स्य प्रेषितवृत्त्वं किंतु संघातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रेण मनआदिप्रेर-
पितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेपितं प्रेषितमिति विशेषणद्वयम् । ईश्वरवि-
षयोऽयं प्रश्नः । यदुक्तं । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्व-
भूतानि यन्त्रारूढानि माययेति प्रवृत्तिर्लिङ्गाच्च विशेषार्थः प्रश्न उपपन्नः ।
रथादीनां हि चेतनावदधिष्ठितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा तद्वि लिङ्गं चेतनावतोऽधिष्ठा-
तुरस्ति त्वे । मनआदीनि चेतनावदधिष्ठितानि करणत्वाद्वासीवदिति प्रयोगः
मनुतेऽनेनेति मनोन्त-करणमिपितं प्रेषितमित्युपमार्थं नत्वनयोरर्थाविह संभवतः ।
नहि शिष्यानिव मनआदीनि विषयेभ्यः प्रेरयत्यात्मा । विविक्तनित्यचित्स्वरूप-
मात्रतया तु निमित्तमात्रं प्रवृत्तौ । प्राण इति नासिक्त्यः प्रकरणात् । केन यु-
क्तो नियुक्तः प्रेरितः सन्प्रैति गच्छति स्वव्यापारं प्रति । प्रथमः । आद्यः । त-
त्प्रवृत्तिपूर्वकत्वात्सर्वेन्द्रियप्रवृत्तीनां । चलिक्रिया हि सर्वेषां प्राणनिमित्तैव ।
तेन प्राणस्य प्राथम्यं । स्वतस्त्विन्द्रियाणां विषयावभासकत्वमात्रं न चलिक्रि-
यारूपा प्रवृत्तिः । सा तु प्राणनिमित्तैव तेषाम् । केन देवेनेपितामिष्टां कस्ये-
च्छामात्रेण वाचं शब्दलक्षणां वदन्ति लौकिकवाचा वदनं किनिमित्तं प्राणिनां
चक्षुः श्रोत्रमिन्द्रियं क उ प्रश्ने देवो युनक्ति प्रेरयति । कारणानामधिष्ठाता
चेतनावानन्यः स किलक्षण इत्यर्थः ॥ १ ॥

पाणेः प्राणाप्रिया सा हि कान्दिशीकान्भृशं विपण्णाञ्जन्तून्मातेव नानारूपै-
राभासयति । तदुचितमिन्द्रस्यापि तादृशस्य तस्या दर्शनम् । सा च हिमवतो
गिरिराजस्य दुहिता प्रसिद्धा ताम् । अथवा हेम कनकं तस्याभरणानि हेमानि
कटक्रमुकुटादीनि तानि यस्याः सन्ति सा हैमवती तां प्रसिद्धां विदुंपामुमां ह
किलोवाचोक्तवान् । तदुक्तिमाह । क्रिमेतद्यक्षमिति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ इति
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सा तं ब्रह्म बृहद्देशकाल्वस्तुपरिच्छेदगून्यं भवतां विजयकारणमित्यनेन प्र-
कारेण ह किलोवाचोक्तवती ब्रह्मेति नामधेयमुक्त्वा तस्य महिमानप्याह । ब्र-
ह्मण उक्तस्य वै प्रसिद्धस्यैतद्विजये महीपध्वं विजयनिमित्तमेतन्महीपध्वमिदं
भवतां महत्त्वं येन लोके स्तुतिपूजादिमन्त एतादृशाः स्युरित्यनेन प्रकारेण ।
शिक्षाचेपं ब्रह्मणो विजये सति यूपं महीपध्वं मा स्वातऋपाभिमानं कुरुतेत्य-
र्थः । एवमुक्त इन्द्रस्ततस्तस्या उभाया वचनाद्ब्रह्मैव तत एव नत्वन्य-
स्माद्विदांचकार ज्ञातवान् । तज्ज्ञानप्रकारमाह । ब्रह्म यद्यक्षमन्तर्हितं तद्ब्रह्मेत्य-
नेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तस्माद्यतो वाय्वग्नी संवादं क्रतवन्ती ब्रह्मणेन्द्रशोभावचनेन निश्चिकाय त-
तो वै प्रसिद्धा एतेऽग्नीन्द्रवायवोऽतितरामिवाधिकमतिक्रम्येव यतन्तेऽन्यानग्नी-
न्द्रवायुव्यतिरिक्तान्देवाञ्चन्द्रवरुणादीन् । एत इत्युक्तान्नामत आह । यद्यः
प्रसिद्धोऽग्निर्वापुरिन्द्रः प्रसिद्धानि त्रीण्यपि नामानि त्रयाणां तेऽग्नीन्द्रवायवः
सर्वेभ्योऽत्याधिका हि यस्मादेतद्यक्षरूपमात्मानं नेदिष्टमतिशयेन समीपं पस्पर्शुः
स्पर्शनं चक्रुर्व्रह्मणः समीपं गता इत्यर्थः । तेऽग्नीन्द्रवायवः सर्वदेवाधिका हि
यस्मादेनदेवानां पुरतः स्थितं यक्षं ब्रह्म प्रथमः प्रथमा देवेभ्यो मुख्या इत्यर्थः ।
विदांचकार विदांचक्रुः । छत्रिन्यायं दर्शयितुमेकवचनेन निर्देशः । तज्ज्ञाना-
नुकरणं ब्रह्मेति स्पष्टम् ॥ २ ॥

इदानीं छत्रिन्यायं विवृणोति । तस्माद्यतोऽग्नीन्द्रवायुषु ब्रह्मसमीपगामि-
ध्विन्द्र एवोमोऽदेशाद्ब्रह्म ज्ञातवान् । ततो वै प्रसिद्ध इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नोऽति-
तरामिवातिशयेनातिक्रामत्यन्यान्स्वव्यतिरिक्तान्देवानग्निवायुप्रमुखान् । इन्द्रो
ह्येनन्नोदष्टं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति स्पष्टम् । ३ ॥

तस्येन्द्रेणावगतस्य ब्रह्मण एव वक्ष्यमाण आदेश उपदेशः । यत्प्रसिद्धं ब्र-
ह्मरूपं शास्त्रेषु स्वयंप्रकाशमेतद्बुद्धेर्द्रष्टु वक्ष्यमाणस्वरूपं विशुतः प्रसिद्धायास्तडि-

तः । व्यद्युतद्विशेषेण द्योतनमकरोत् । आ ३ । आकारपुत्तिराश्वर्या । आश्वर्यं तेजोधातुविलक्षणमपि ब्रह्म विद्युतः सकाशाद्विस्पष्टं प्रकाशं कृतवदिव स्वयंप्रकाशमित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेणादेश इत्यन्वयः । यथा स्वयं विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवदिव । इदित्थं चक्षुरादीनि सान्तःकरणानि न्यमीमिपन्निमेपोपलक्षितं स्वस्वव्यापारं कारितवत् । आ आकारपुत्तिः पूर्ववदाश्वर्यं सर्वक्रियाहीनोऽपि सर्वदेवनिष्पाद्यां क्रियां कारितवानित्यनेन प्रकारेणादेश इत्यन्वयः । अधिदैवतं हिरण्यगर्भमधिकृत्येतिद्वयाभ्यां वाक्याभ्यामुपदिष्ट आदेशोऽधिदैवतम् ॥ ४ ॥

अथाधिदैवतादेशकथनानन्तरमध्यात्ममात्मानमधिकारिशरीरसुररीकृत्योच्यमान उपदेशोऽध्यात्मं यत्प्रसिद्धमधिदैवं विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवदिवैतद्बुद्धेर्द्रष्टृ सर्वगतं प्रतिगच्छतीव च यातीव चकारात्स्पृशतीव च मनोऽन्तःकरणमनेनचान्तःकरणेनैवैतद्विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवदिव ब्रह्मोपस्मरत्यहं ब्रह्मास्मीति सामीप्येन शास्त्रोक्तं स्मरत्यभीक्ष्णं निरन्तरं संकल्प इदं ब्रह्माहं साक्षात्करोमीत्येवं रूपोऽभिलापः सोऽप्यनेनेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

तदुक्तं ब्रह्म ह किल तद्वनं नाम तस्य तस्य प्राणिजातस्य वननीयं संभजनीयमेतदेव नामधेयं तस्येदानीं नामानुगुणोपासनमाह । तद्वनं नामधेयमित्यनेन प्रकारेण तदुपासितव्यं विजातीयप्रत्ययशून्येन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण साक्षात्कर्तव्यम् । इदानीं गुणोपासनस्य फलमाह । स उपासकलक्षणसंपन्नो यः कश्चनैतत्स्वयंप्रकाशं सर्वव्यापारनिमित्त मनः संकल्पस्मरणगमनेषु कारणं ब्रह्म । एवमुक्तेन प्रकारेण तद्वनं नामधेयमिति वेद जानात्युपास्त इत्यर्थः । अभिहैर्न सर्वाणि भूतानि गच्छन्ति ह किलैनं तद्वननामोपासकं निखिलानि स्थावरजङ्गमानि भूतानि दर्शनस्पर्शनादिनाऽभिगच्छन्ति संगच्छन्ति संवाञ्छन्ति सर्वत इच्छां कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

इदानीमाख्यायिकां परित्यज्य पुन शिष्यप्रश्नमवतारयति । उपनिषदं ब्रह्मविद्यां विद्यया विन्दतेऽमृतमिति भवतैवोक्तं भो हे गुरो ब्रूहि कथय किमु ब्रह्मविद्याऽऽहोस्विदन्पापीतिप्रश्नार्थः । इत्यनेन प्रकारेण ब्रह्मविद्या चेदुक्तैव तस्याः साधनानि चेत्तपआदीनि वक्ष्यामीत्यनेनाभिप्रायेण गुरुराह । उक्ता श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यारभ्याभीक्ष्णं संकल्प इत्यन्तेन गुणोपासनासहितेन वाक्यसंदर्भेण कथिता ते तुभ्यमुपनिषत्तादात्म्यलक्षणेन सामीप्येन नितरां ब्रह्म गमयित्वाऽ-

१ (ग) *त. तत्स्वयंप्रकाशं सर्वव्यापारनिमित्त मनः संकल्पस्मरणगमनेषु कारणं ब्रह्म आ ३ आश्वर्यं । २ (ग.) *गमिवत्र* । ३ (ग) *द्विशिष्ट* । ४ (क) *वोक्तं ।

पाणेः प्राणप्रिया सा हि कान्दिशीकान्भृशं विपण्णाञ्जनून्मातेव नानारूपै-
राश्वासयति । तद्विचित्रमिन्द्रस्यापि तादृशस्य तस्या दर्शनम् । सा च हिमवतो
गिरिराजस्य दुहिता प्रसिद्धा ताम् । अथवा हेम कनकं तस्याभरणानि हैमानि
कटकुमुद्यादीनि तानि यस्याः सन्ति सा हैमवती तां प्रसिद्धां विदुंपाप्सुमां ह
किञ्चिद्वचोक्तवान् । तदुक्तिमाह । किमेतच्चक्षमिति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ इति
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सा तं ब्रह्म बृहदेशमालवस्तुपरिच्छेदगूढं भवतां विजयकारणमित्यनेन प्र-
कारेण ह किञ्चिद्वचोक्तवती ब्रह्मेति नामधेयमुक्त्वा तस्य महिमानप्याह । ब्र-
ह्मण उक्तस्य वै प्रसिद्धस्यैतद्विजये महीपध्वं विजयनिमित्तमेतन्महीपध्वमिदं
भवतां महत्त्वं येन लोके स्तुतिपूजादिमन्त एतादृशाः स्फुरित्यनेन प्रकारेण ।
शिक्षाचेयं ब्रह्मणो विजये सति यूयं महीपध्वं मा स्वातन्त्र्याभिमानं कुरुतेत्य-
र्थः । एवमुपयोक्त इन्द्रस्ततस्तस्या उमाया वचनाद्द किञ्चिन्न त एव नत्वन्व-
स्माद्विदाचकार ज्ञातवान् । तज्ज्ञानप्रकारमाह । ब्रह्म यद्यक्षमन्तर्हितं तद्ब्रह्मेत्य-
नेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तस्माद्यतो वाय्वग्नी संवादं क्रतवन्ती ब्रह्मणेन्द्रश्रोमावचनेन निश्चिकाप त-
तो वै प्रसिद्धा एतेऽग्नीन्द्रवागवोऽतितरामिवाधिकमतिक्रम्येव वर्तन्तेऽन्यानग्नी-
न्द्रवायुव्यतिरिक्तान्देवाञ्चन्द्रवरुणादीन् । एत इत्युक्तानामत आह । यद्यः
प्रसिद्धोऽग्निर्वायुरिन्द्रः प्रसिद्धानि त्रीण्यापि नामानि त्रयाणां तेऽग्नीन्द्रवायवः
सर्वेभ्योऽत्यधिका हि यस्मादेतच्चक्षरूपमात्मानं नेदिष्टमतिशयेन समीपं पस्पर्थः
स्पर्शनं चक्रुर्ब्रह्मणः समीपं गता इत्यर्थः । तेऽग्नीन्द्रवायवः सर्वदेवाधिका हि
यस्मादेनदेवाना पुरतः स्थित यक्षं ब्रह्म प्रथमः प्रथमा देवेभ्यो मुख्या इत्यर्थः ।
विदांचकार विदांचक्रुः । छत्रिन्यायं दर्शयितुमेकवचनेन निर्देशः । तज्ज्ञाना-
नुकरणं ब्रह्मेति स्पष्टम् ॥ २ ॥

इदानीं छत्रिन्यायं विवृणोति । तस्माद्यतोऽग्नीन्द्रवायुषु ब्रह्मसमीपगाभि-
न्विन्द्र ऋषोऽदेशाह्म ज्ञातवान् । ततो वै प्रसिद्ध इन्द्रः परमेश्वर्यसंपन्नोऽति-
तरामिवातेशयेनातिक्रामत्यन्यानस्वव्यतिरिक्तान्देवानामिवायुप्रमुखान् । इन्द्रो
द्येनभेददृष्ट पस्पर्शं स द्येनत्प्रथमो विदांचरार ब्रह्मेति स्पष्टम् । ३ ॥

तस्येन्द्रेणागमस्य ब्रह्मण एव वक्ष्यमाण आदेश उपदेशः । यत्प्रसिद्धं ब्र-
ह्मरूपं शाश्वतेषु स्वयंप्रकाशमेतद्बुद्धेर्द्रष्टृ वक्ष्यमाणस्वरूपं विद्युतः प्रसिद्धायास्तदि-

दिलक्षणं ब्रह्मात्मेति ज्ञात्वाऽत एव ते धीरा धीमन्तो न हि विशिष्टधीमत्वमन्तरेण श्रोत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तुं प्रेत्य व्यावृत्त्यास्माल्लोकान्ममाहंभाव-लक्षणात्पक्तसर्वेपणा भूत्वेत्यर्थः । अमृता अमरणधर्माणो भवन्ति । अथवाऽतिमुच्येत्यनेनैवैपणात्पागस्य सिद्धत्वादस्माल्लोकात्प्रेत्यास्माच्छरीरादपेत्य भूत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्माच्छ्रोत्राद्यात्मभूते ब्रह्मातो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि चक्षुर्गच्छति स्वात्मनि गमनासंभवात् । अत एव न वाग्गच्छति यथाऽग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन्नह्यात्मानं दहति प्रकाशयति वा तद्वत् । श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तेऽप्यात्मतत्त्वे सूक्ष्मत्वेनाप्रतिपन्नत्वात्पुनः पर्यनुयुयुक्षा वाक्चक्षुषोः सर्वेन्द्रियार्थत्वाच्चक्षुरादीनि तत्र स्वात्मभूते न ज्ञानमुत्पादयन्तीत्यर्थः । तर्हि सुखादिवदन्तःकरणेन गृह्यतामत आह । नो मनो गच्छति । अतो न विप्रो बाह्यकरणैर्न विजानीमोऽन्तःकरणेन सुखादिवद्यथैतन्मनआदिकरणजातमनुशिष्यादुपदेशोद्ब्रह्म । यद्वि करणगोचरं तदन्यस्मा उपदेष्टुं शक्यं जातिगुणक्रियादिविशेषणैः । न तु जात्यादिविशेषणवद्ब्रह्म तस्माद्विषमं शिष्यानुपदेशेन प्रत्यापयितुं तस्मादुपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयः कर्तव्य इतिभावः । अथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्म विशेषेण दर्शयेत्युक्त आह । न तत्र चक्षुरित्यादि । पूर्ववत्सर्वमत्र तु विशेषः । यथैतदनुशिष्यात्प्रतिपादयेदन्योऽपि शिष्यमितोऽन्यविधिनेतिभावः । सर्वथा ब्रह्म बोधयेत्युक्ते यद्यपि प्रत्यक्षादिभिर्न शक्यते प्रत्यापयितुमागमेन तु शक्यत इत्याशयेनाह । अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति विदित व्यक्तं व्याकृतं ततोऽन्यदविदितमव्यक्तमव्याकृतमविद्या ततोऽप्यध्युपरि लक्षणयाऽन्यदित्यर्थः । यद्वि यस्मादुपरि भवति तत्ततोऽन्यदिति प्रसिद्धम् । यद्विदितं तदल्पं मर्त्यं दुःखात्मकं चेति हेयम् । अविदितमुपादेयं कार्यार्थं हि कारणमुपादीयते तेन हेयोपादेयाभ्यामन्यद्ब्रह्म एतेन स्वात्मव्यतिरिक्तब्रह्मविषया या जिज्ञासा सा निर्वातिता भवति । न हि स्वात्मा हेयो नाप्युपादेयोऽन्यद्ब्रह्मन्येनोपादीयते न तु स्वयमेव स्वयं हीयते वोपादीयते वा तेन स्वात्मेव ब्रह्मेत्युपदिष्टम् । इति शुश्रुमेति । ब्रह्मैवमाचार्योपदेशपरंपर-वैवाधिगन्तव्यं न तर्कतः प्रवचनमेधाबहुश्रुततपोयज्ञादिभ्यश्चेत्येवं शुश्रुम शु-तवन्तो वयं पूर्वेषामाचार्याणां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तद्ब्रह्म व्याच-चक्षिरे विस्पष्ट कथितवन्तः ॥ ३ ॥

अन्यदेवेत्यनेनात्मा ब्रह्मेति प्रतिपादिते शङ्का स्यात् । कथमात्मा शरीरी ब्रह्म ततोऽन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रः प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति न-

प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि । अयमत्र पदार्थः । श्रोत्रं तावत्स्ववि-
 पयव्यञ्जनसमर्थं दृष्टं तच्च सामर्थ्यं श्रोत्रस्य चैतन्ये ह्यात्मज्योतिषि नित्येऽसं-
 हते सर्वान्तरे सति भवति नासतीति । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते शेते तस्य
 भासा येन सूर्यस्तपतीत्यादिश्रुतेः श्रोत्राद्येव सर्वस्यात्मभूतं चेतनमिति प्रसि-
 द्धम् । तदिह निर्वर्तते । अस्ति किमपि विद्वद्बुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कृष्टस्थमज-
 रममृतमभयं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादि तत्सामर्थ्यनिमित्तमिति प्रतिवचनम् । श-
 व्दार्थश्रोपपन्नः । कथं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रतत्त्वम् ।
 ततश्च शब्दोपलब्धरूपतयाऽवभासकत्वं न स्वतः श्रोत्रस्याचिद्रूपत्वात् । आ-
 त्मनश्च चिद्रूपत्वाद्यच्छ्रोत्रस्योपलब्धत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तमिति श्रो-
 त्रमात्मेत्युच्यते । यथोदकस्यौष्ण्यमग्निनिमित्तमिति दग्धुरप्युदकस्य दग्धाऽ-
 ग्निरुच्यते । उदकमप्यग्निसंयोगादग्निरुच्यते । तद्वत् । अनित्यं यस्यान्यसंयो-
 गादुपलब्धत्वं तत्करण श्रोत्रादि । उदकस्येव दग्धृत्तम् । तत्र हि तन्नित्यं यत्र
 नित्यमुपलब्धत्वमग्राविवौष्ण्यं स नित्योपलब्धिस्वरूपत्वाद्दग्धेवोपलब्धोच्यते ।
 श्रोत्रादिषु श्रोत्रत्वाद्युपलब्धिरनित्या । नित्या चात्मनि । अतः श्रोत्र-
 स्य श्रोत्रमित्याद्यक्षरार्थानुगमादुपपन्नं निवेशेपस्योपलब्धिर्ह्यस्यात्मनो मन-
 आदिप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । मनसोऽन्तःकरणस्य मनो नह्यन्तःकरणमन्तरेण चै-
 तन्यज्योतिषाऽऽदीपितं स्वविपयसकल्पाध्यवसानादिसमर्थं स्यात् । तस्मान्म-
 नसोऽपि मनः । बुद्ध्यादित्रयमप्यन्तर्भाव्य मनस इति निर्देशः । यद्वाचो ह वा-
 चम् । यच्छब्दो यस्मादर्थः श्रोत्रादिभिः सर्वं संपद्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रं
 यस्मान्मनसो मनो यस्माद्वाचो वाक् तस्मात्तज्ज्ञात्वा मनआद्यतिमुन्पोज्झित्वाऽ-
 मृता भवन्तीत्यन्वयः । वाचमितिद्वितीया प्रथमार्थे स उ प्राण इत्यनुरोधात् ।
 पृष्टस्यात्मनः प्रधानविभक्त्या प्रथमया निर्देष्टुमुचितत्वाच्च । स यस्त्वया पृष्टः
 स प्राणारपस्य वृत्तिविशेषस्य प्राणः । तत्कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम् ।
 न ह्यात्मनाऽनधिष्ठितस्य प्राणनमुपपत्तिम् । को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेप
 आकाश आनन्दो न स्यादूर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्पतीत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 ननु श्रोत्रादीन्द्रियप्रस्तावाद्प्राणप्राणम्य ग्रहणं युक्तं नत्वनिशेषेण । सत्यम् ।
 सामान्यग्रहणे तस्याप्यन्तर्भावाददोषः । सर्वस्यैव हि कारणकलापस्य पदार्थप्रयु-
 क्ता प्रवृत्तिस्तद्व्यति प्रकरणार्थो विप्रक्षितः । तथा चक्षुषो रूपप्रकाशकस्य य-
 द्ग्रहणसामर्थ्यं तदात्मचैतन्याधिष्ठितस्यैव । अतश्चक्षुषश्चक्षुः स प्रष्टुः पृष्टस्यार्थ-
 स्य ज्ञानुमिष्टत्वाद्न तज्ज्ञात्वेतिशेषः । अतिमुन्पोज्झित्वा सामर्थ्याच्छ्रोत्रादि-
 यरणयन्नापम् । यत्कृतः संसारस्तं श्रोत्रादावात्मभाव त्यक्त्वा श्रोत्रादेः श्रोत्रा-

त्वात्मा लोकप्रत्ययविरोधादिति तामपनेतुमाह । यद्वाचेति । यच्चैतन्यमात्रं स्वसत्ताकं वाचा वागिति जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु विपक्तमात्रेण वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं वर्णाश्वार्थसंकेतपरिच्छिन्ना एतावन्त एवं क्रममयुक्ता इत्येवं तदभिव्यङ्ग्यः शब्दः पदं वाक्यं वागित्युच्यते । अकारो वै सर्वा वाक्यस्यैषा स्वरस्पर्शान्तस्थोष्मभिवर्णज्यमाना वाक् नानारूपा भवतीति श्रुतेः । मित्तममित्तं स्वरः सत्पाद्यते एव विकारो यस्यास्तया वाचा पदत्वेन परिच्छिन्नया करणवत्याऽनभ्युदितमप्रकाशितं येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकरणा वागभ्युद्यते चैतन्यज्योतिषा प्रकाश्यते सा हि वक्तुरुक्तिरूपा नित्या चैतन्यज्योतिःस्वरूपा न हि वक्तुर्वाचो विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेः । तदेवात्मस्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं बृहच्चाब्रह्मोति विद्धि जानीहि त्वम् । चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रौतव्यवहारान्वयुदस्यात्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीत्येवशब्दार्थः । नेदं ब्रह्म यदिदमुपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपासते ध्यायन्ति । उक्तं ह्रींश्वरेण वसिष्ठं प्रति । शृणुब्रह्मविदां श्रेष्ठ देवार्चनमनुत्तमम् । न देवः पुण्डरीकाक्षो न च देवत्रिलोचनः । न देवो देवरूपो हि न देवश्चित्तरूपकः । अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं देव उच्यते । आकारादिपरिच्छिन्ने मिते वस्तुनि तत्कृतः । अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं चिच्छिबं विदुरिति । अज्ञातशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनं कृतम् । योजनाध्वन्यशक्तस्य क्रोशाध्वा परिकल्प्यत इति च । तत्र पूजाविधिरप्युक्तः । बोधः शाम्यं शम इति पुष्पाण्यष्टयाणि तत्र च । शिवं चिन्मात्रममलं पूज्यं पूजाविदो विदुरिति । तदेव विद्धीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते नियमार्थमन्यब्रह्मबुद्धिपरिसंख्यानार्थं च ॥ ४ ॥

अन्यदेव तदिति ब्राह्मणोक्तार्थो यद्वाचेत्यादिमन्त्रे दृढीक्रियते । यन्मनसेति कामादिवृत्तिमन्मनस्तेन यच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं न मनुते न संकल्पयति नापि नाश्नोति मनसोऽवभासकत्वेन नियन्तृत्वात्सर्वविषयं प्राते प्रत्यभेदेति स्वस्त्वत्वे न प्रवर्ततेऽन्तःकरणम् । अन्तस्थेन हि चैतन्यज्योतिषाऽवभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सर्ववृत्तिकं मनो येन ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः । तस्मात्तदेव मनस आत्मानं प्रत्यक्चेत्प्रयितारं त्वं ब्रह्म विद्धि ॥ ५ ॥

न पश्यति न विषयीकरोति येनान्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन चक्षुषि तद्दृष्टीः पश्यति चैतन्यात्मज्योतिषा विषयीकरोति व्याप्नोति लोकः ॥ ६ ॥

पञ्चगोत्रेण दिग्देवताऽविधिनेनाकाशकार्पेण मनोवृत्तिसंयुक्तेन न विषयीकरोति लोकः यच्चैतन्यात्मज्योतिषा च श्रोत्रं श्रुतं विषयीकृतं तदेव ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन पार्थिवेन नासापुटस्थेनान्तःकरणप्राणवृत्तिभ्यां सहितेन न प्राणिति गन्धवन्न विपयीकरोति लोकः । येन चैतन्यात्मज्योतिषाऽवभास्यत्वेन स्वविषयं प्रति प्राणः प्रणीयते तदेव ॥ ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यापितः शिष्योऽहमेव ब्रह्मेति सुष्ठु वेदाहं मामिति श्रद्धीपादित्याशङ्क्याचार्यः शिष्यबुद्धिविचालनार्थमाह । यदिति । अहं सुष्ठु वेदेतिचेन्मन्यसे नैतद्युक्तं सर्वस्य हि वेदितुरात्मा ब्रह्म नहि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दग्धुमग्नेः । न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति यस्य वेद्यमन्यत्स्याद्ब्रह्म नान्यदतोऽस्ति विज्ञानित्यन्यस्य विज्ञानुनिपेधात् । तस्मात्सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्मिथ्यैव तस्माद्युक्तमेवाहाचार्यो यदीत्यादिकादाचिद्यथाश्रुतदुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः सुमेधाः कश्चित्प्रतिपद्यते कश्चिन्नेति साशङ्क्युक्तं यदीत्यादि । महत्तीह सूक्ष्मेक्षिका वर्तते । ब्रह्मणा बोधितोऽपि विरोचनो यथावन्न प्रतिपेदे । इन्द्रश्चतुर्युपपाये प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपेदे लोकेऽप्येकस्माद्गुरोः गृण्वतां कश्चिद्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिदयथावत्कश्चिद्विपरीतं कश्चिन्न प्रतिपद्यते किं पुनर्वक्तव्यमतीन्द्रियआत्मतत्त्वे । सर्वेचात्र तार्किका विप्रतिपन्नाः । तस्मादविदितं ब्रह्मेति मुनिश्चितोक्तेऽपि विषमप्रतिपत्तित्वाद्यदि मन्यसे इति साशङ्क्य वचनं युक्तमेवाचार्यस्य दहर दभ्रमल्पमेवापि नूनं त्वं वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो रूपं किमनेकानि ब्रह्मणो रूपाणि महान्ति दभ्रकानि च येनाह दभ्रमेवेत्यादि । वाढम् । अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि न स्वतः स्वतस्त्वशङ्कमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदिति शङ्कादिभिः सह रूपाणि प्रतिपिष्यन्ते । न केवलं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नमुपदिष्टमेव ब्रह्मणो रूपमल्पं वेत्थ । किंतु यदस्य ब्रह्मणो देवेषु रूपमधिदेवमिति यावत् । अधिदेवोपाधिपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणो यद्रूपं वेत्थ तदापि दभ्रमेव वेत्थेत्यहं मन्ये । यदध्यात्मं यदपि च देवेष्वधिदेवतोपाधिपरिच्छिन्नं तदपि तत्त्वतो न सहसा वेदितुं शक्यम् । यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनन्तमेकमद्वैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म तत्कथं सुवेद्यमित्यभिप्रायः । यत एवमथ नु हीनं तस्मान्मन्येऽद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेव तव ब्रह्म एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्त उपविष्टः सन्यथोक्तमाचार्येणागममर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्धार्य रवानुभवं कृत्वाऽऽधार्यसकाशमुपगम्योवाच मन्येविदितमिति । अथ त्वं मन्यसे मया विदितं ब्रह्मेति । अथवा देवेष्वग्न्यादिषु सूक्ष्मबुद्धिष्वपि यो मन्यते सुवेदाहमिति । सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूपं दभ्रमेव वेत्ति नूनं किं पुनर्वक्तव्यमल्पबुद्धिषु मानवेषु तस्मान्मीमांस्यमेवेत्युक्तः शिष्य आह मन्ये विदितमित्येवं योजयम् । अथवाऽ-

ध्यात्ममधिदैवं च यदस्य ब्रह्मणो रूपं सोपाधिकं त्वया विदितं तदहरमल्पमेव न तु परं भूमाख्यं तच्च ते भीमांस्यमेवास्तीत्युक्तः शिष्ये उपाधिं परित्यज्यानुभवेन निश्चित्याह मन्ये विदितमित्येवं योज्यम् । अथन्वितिहेतुमीमांसायाः सुविदितरूपं कस्माद्ब्रह्ममन्यदेव तद्विदितादित्युक्तत्वात् । मन्ये विदितमिति शिष्यभीमांसानन्तरोक्तिरागमाचार्यानुभवलक्षणप्रत्ययत्रयस्यैकविषयत्वेन संगत्यर्थम् ॥१॥

आचार्यात्मानुभवयोस्तुल्यत्वे हेतुमाह । मन्ये सुवेदेति । अहेत्यवधारणे नैव मन्ये सुवेद ब्रह्मेति नैव तां त्वया विदितं ब्रह्मेत्युक्त आह । नो न वेदेति वेद चेति । नाह मन्ये सुवेदेति विदितादन्यत्वमुक्तं नो न वेदेतिचाविदितादन्यत्वमुक्तं वेद चेति वेदैव । ननु विप्रतिपिद्धमिदं न सुवेद वेदचेति । एकस्मिन्विषये वेदनावेदनयोर्विरोधात् । नैप दोषः । विदिताविदितान्यत्वेन स्वप्रकाशाऽऽवेदनपरत्वात् । फलव्याप्यत्वासंभवेऽपि चरमान्तःकरणवृत्तिव्याप्तत्वाङ्गीकारात् । आत्मप्रकाशे प्रकाशान्तरानपेक्षणात् । विषयाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं फलं घट इवात्मप्रकाशे स्वप्रकाशत्वेन प्रतिबिम्बानपेक्षणात् । इदानीमात्मने ब्रह्मविद्याया दृढनिश्चयतां दर्शयन्गर्जति यो न इति नोऽस्माकं सब्रह्मचारिणां मध्ये य उक्तं तद्ब्रह्मचरं तत्त्वतो वेद स एव तद्ब्रह्म वेद नान्यः । किं पुनस्तद्ब्रह्मचरमत आह । नो न वेदेति वेद चेति । अन्यदेवेत्यादिनोक्तं वस्त्वनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य निश्चितं नो न वेदेति वेद चेत्पनेन वाक्पेनाचार्यबुद्धिसंवादाय मन्दबुद्धिग्रहणव्यपोहार्यं च भयोक्तं ब्रह्म । एतद्वाक्यमर्थतो यो वेद स एव ब्रह्म वेद नान्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

आख्यायिकोपसंहारार्थं श्रुतिः स्वेन रूपेण समस्तसंवादनिर्मुक्तमर्थमवधारयति । यस्यामतमिति । यस्यामतमात्मतत्त्वनिश्चयफलावसानावबोधतया विविदिषा निवृत्ता तस्य मतं तेन ज्ञातं मतिबुद्धिपूर्जार्येभ्यश्चेति क्तः । क्तस्य च वर्तमान इति कर्तरि षष्ठी । विद्वद्विदुषोर्यथोक्तौ पक्षावधारयति । अविज्ञातमिति । अविज्ञातं विज्ञाताद्विदितादन्यदेव ब्रह्म । विज्ञानतां सम्यग्दर्शिणां विज्ञातं विदितं ब्रह्माविज्ञानतासम्यग्दर्शिणां । इन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिष्व्वात्मदर्शिनां ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलम्भाद्बुद्ध्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्विज्ञातं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिः । न त्वत्यन्तमृदानामिभं भ्रान्तिरतोऽसम्यग्दर्शनपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते हेत्वर्थे वोत्तरार्थः ॥ ३ ॥

यदि ब्रह्मात्यन्तमेवाविज्ञातं तां लौकिकानां ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तोऽविज्ञातं विज्ञानतामिति च परस्परविरुद्धम् । कथं च ब्रह्म सम्यग्विदितं भवतीत्येवमर्थमाह । प्रतिबोधेति । बोधं बोधं प्रति विदितं बोधशब्देन बौद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते । यस्य सर्वे प्रत्यया विषयीभवन्ति स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी विच्छक्ति

स्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते नान्यद्वारान्तरमात्मविज्ञानाय अतः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया यदा विदितं ब्रह्म तदा तन्मत तत्सम्बन्धदर्शनमित्यर्थः । यद्वा गुरूपदेशः प्रतिबोधस्तेन विदितमतममृतत्व हि विन्दत इति हेतुवचनम् । विषयात्मविज्ञाने हि मृत्युमारभत इत्यात्मविज्ञानममृतत्वनिमित्तमिति युक्त हेतुवचनम् । कथमात्मविज्ञानेनामृतत्व विन्दतेऽत आहाऽऽत्मनेति स्वेन रूपेण विन्दते लभते वीर्यं बल सामर्थ्यं धनसहायमन्नौषधितपोयोगकृत वीर्यं मृत्युं नाभिभवितु शक्नोति । अनित्यवस्तुकृतत्वात् । आत्मविद्याकृत तु वीर्यमात्मनैव विन्दते नान्येनेत्यतस्तदेव वीर्यं मृत्यु शक्नोत्यभिभवितुम् । यत एवमात्मविद्याकृत वीर्यमात्मनैव विन्दतेऽतो विद्यायाऽऽत्मविषयया विन्दतेऽमृतम् । नायमात्मा बलहीनेन लभ्यत इति श्रुतेः सामर्थ्यं हेतुरमृतत्वे ॥ ४ ॥

कष्टा खलु ससारगतिरत इहैव चेद्यदि मनुष्योऽधिकृत समर्थ सन्नवेदीदात्मान यथोक्तलक्षण विदितवान् । अथ सत्य परमार्थतत्त्वमस्त्यवाप्त तस्य जन्मसफलमिति भावः । चेन्नावेदीन्महती विनष्टिर्महान्विनाशो जन्ममरणप्रबन्धाविच्छेदलक्षण स्यात् । ज्ञाते किं स्यादत आह । भूतेषु भूतेषु चराचरेषु विचित्य पृथक्पृथक्कृत्यैकमात्मतत्त्वमात्मभावेनोपलभ्य धीरा धीमन्तो विवेकिनः प्रेत्य व्यावृत्त्यास्माल्लोकाच्छरीराद्ब्रह्मवृत्तममत्वाहकारा सन्तोऽमृता नित्यविज्ञानामृतत्वस्वभावा भवन्ति ॥ ५ ॥ इति द्वितीय खण्डः ॥ २ ॥

समाप्ता ब्रह्मविद्याऽत ऊर्ध्वमर्थवादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोच्यतेऽधिकयत्नाय । शमाद्यर्थो वाऽऽम्नायोऽभिमानशातनात् । व्यावृत्तब्रह्ममिथ्याप्रत्ययग्राह्यत्वाद्ब्रह्मण । नेद यदिदमुपासत इत्यपोदितत्वात्सगुणब्रह्मोपासनार्थो वा । तस्यैव ब्रह्मण सगुणत्वेनाध्यात्ममधिदैव चोपासन विधातव्यमित्यर्थः । ब्रह्म । ईश्वरः कोह्यन्यस्त्वृण वज्रीकर्तुं क्षम । ह ऐतिह्ये देवासुरसग्रामे देवेभ्योऽर्थाय विजिग्येऽजैपीदसुरान् । ब्रह्मण इच्छानिमित्तो देवाना विजयो बभूवेत्यर्थः । तस्येति ब्रह्मणो विजये ब्रह्मकर्तृके स्वोत्कर्षेऽसति यज्ञादिलोकस्थित्यपहारिष्वसुरेषु पराजितेषु देवा वृद्धि पूजा वा प्राप्तवन्तः । त एक्षन्ताऽऽल्लोचितवन्तो मिथ्याप्रत्ययत्वाद्देयखयापनार्थोऽप्यमाप्नाय किमालोचितवन्त ईश्वरनिमित्ते विजये सति स्वसामर्थ्यनिमित्तोऽस्माकमेवाय विजयोऽस्माकमेवाय महिमेति सर्वकल्याणास्पदमीश्वरमात्मानमबुद्ध्वा पिण्डमात्राभिमाना सन्तः ॥ १ ॥

तद्ब्रह्म ह किलैषा देवानामभिप्राय मिथ्याहकाररूप विजज्ञौ ज्ञातवत् । ज्ञात्वा च मिथ्याभिमानशातनेन तदनुजिघृक्षया तेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय तेषामेवेन्द्रियगोचरे नातिदूरे प्रादुर्बभूव महेश्वरशक्तिमापोपात्तेनात्पन्ताद्भूतेन केनचिद्रूपेण

उपनिषदं भो ब्रूहीतिप्रश्रसार्थकत्वायोक्ताया उपनिषदः प्राप्त्युपायभूतानि तपआदीनि विद्याङ्गरूपकेणाह । तस्या इति । कायेन्द्रियमनसां समाधानं तप-उपशमो दमोऽग्निहोत्रादि कर्म । इतिशब्द आद्यर्थे । अमानित्वमदाभित्वमित्यादीन्यपि । प्रतिष्ठा पादौ पादाविवास्या विद्यायास्तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या पद्म्यामिव पुरुषः । तपआदीनां विद्यासाधनत्वं श्वेताश्वतरमन्त्र उक्तम् । यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति । स्मृतौ च ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इति । वेदाः साङ्गाश्र-त्वारः सर्वाणि शिरःपाण्यादीन्यङ्गानि सत्यममायताऽकौटिल्यं च वाङ्मनःका-यानां तदापतनमाश्रयो विद्यायास्तपआदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरापतनत्वेन ग्रहणं साधनातिशयत्वप्रदर्शनार्थम् । अश्वमेधसहस्रं तु सत्यं च तुल्या धृतम् । अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यत इति स्मृतेः ॥ ८ ॥

अमृतत्वं हि विन्दत इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयति । यो वा इति । एतां केनोपनिषदायां ब्रह्म ह देवेभ्य इत्यादिना स्तुताम् । पाप्मानमविद्या-कामकर्मलक्षणं संसारबीजम् । अनन्तेऽपर्यन्ते स्वर्गे लोके सुखात्मानि ब्रह्मणि ज्येये ज्यापसि सर्वमहचरे । स्व आत्मानि प्रतितिष्ठति न पुनः पुनः संसारमापद्यते । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ॥ ९ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

नारायणेन रचिता शङ्करोक्त्युपजीविना ।

अस्पष्टपदवाक्यानां केनोपनिषदीपिका ॥ १ ॥

इति नारायणविरचिता केनोपनिषदीपिका समाप्तं पत्राण ॥

श्री देवी देवीदास लक्ष्मण
संस्कृत पाठशाला
१२५ गुलाबगार्ड, मुम्बई ५.